అ. శ్రీరస్తు.

క్షములనెడి చే సామహేశ్వరసేవకాగ్రేసర

ష్టమును దేవ

తను నన్దికేశ్వర ప్రోక్తమయిన

చి

అభినయదర్పణము.

ఇది 9465

భరతశాస్త్రాభిలాషులగు నిఖిలరసికులకును బ్రియంబుగా

మహారాజరాజశ్రీ,

విడవలపాటి-సుబ్బరామయ్యసెట్టిగారి ప్రేరణమున

గ్రంథాంతరములయందలి బహువిషయములనుజేర్చి,

తెనుగు తాత్పర్యములతోడ

భరతవిద్యాపాదన ప్రవీణులగు,

శ్రీమాన్

సీతామంగలం - తిరువేంకటాచార్యులవారిచే

రెండవమారు,

ముద్రింపింపఁబడియెను.

త

మరిం కే

Madras:

న్నారు గుడిసభాపత [A]T THE EMPRESS OF INDIA PRESS.

రాగము, తాళమ

1887.

అలంకారము

Registered Copy Right.

ముగాగూర్చి

రుషులెల్లను

ముకలిగింతుర

విషయము తెటపడును కనుకను, నాయికానాయక వ్యాపారములు జ్ఞాన పాదార్థమునందు గురుశిష్యులయొక్క సేవ్యసేవకభావబోధకములేగాని యితరములుకావు అని బ్రహ్మాదులచేత చెప్పబడియున్నది కనుకను, ధర్మార్థకామమోక్షములనెడి చతుర్విధ పురుషార్థములకును సాధకమును, సర్వోత్కృష్టమును దేవతాదికర్తృకమునునైన యీభరతశాస్త్రము ఎల్లవిధములచేతను మనకు పరిగ్రహణీయమును అభ్యసనీయమునగును. అనివిచారించి, కాలానుసారముగా దినేదినేక్షీణదశనొందుచున్న దీనినియథోచితప్రచారమునకు తేదలచి, భరతకర్తలలో నొకరగునందికేశ్వరునిచేత జెప్పడిన యభినయదర్పణము అనుగ్రంథమును తొలుత ముద్రింపించిప్రకటించితిమి. అయినను అది యెల్లవారికి తేటతెల్లముగా దెలియక యుండుటంబట్టి రా॥ శ్రీ॥ విడవలపాటి సుబ్బరామసెట్టిగారు అనువైశ్యశిఖామణి ప్రేరేపణవలన, పతాకాదిముఖ్యహస్తములస్వరూపములను దెలిపెడి చిత్రపుగురుతుల నాయాహస్తముల లక్షణశ్లోకములకు మొదటజేర్చియు, గ్రంథాంతరములందు చెప్పబడిన ఆయాహస్తముల యుత్పత్తికాలము, ఋషిదేవతాజాతి వర్ణములు, మొదలగు వానిగూర్చియు, విశేషసంయుత హస్తములను, ప్రసిద్ధరాజుల హస్తములను, పుణ్యనదుల హస్తములను, అశ్వత్థాది వృక్షహస్తములను, సింహాదిమృగహస్తములను, హంసాదిపక్షి హస్తములను, నక్రాదిజలజంతుహస్తములను, శిరోభేదాద్యనేక విషయములను సంగ్రహించియు నిట్లుచేరిన నన్నూటయెనిమిది విషయములను తెలుపునట్టి శ్లోకములకు స్త్రీబాలకాదులకు గూడ తేటగా దెలియునట్లుసులభములైన మాటలతో తెనుగు తాత్పర్యమువ్రాసి రెండవమారు ముద్రింపించితిమి.

ఇదిగాక అభినయమునందు నవరసములుమొదలగువానినిదెలుపదగిన భరతరసప్రకరణమనెడి గ్రంథమును నిట్లేతెనుగు తాత్పర్యముతో మాచేతముద్రింపబడియున్నది.

మరియు దీనికిలక్ష్యభూతంబుగ భరతశాస్త్రప్రవీణులనురాజమన్నారు గుడిసభాపతయ్యగారు రచియించిన పదములను ఉపోద్ఘాతము, రాగము, తాళము, నాయిక, నాయకుడు, రసము, సంచారీభావము, అలంకారము, అందుల కుదాహరణముగా రసమంజరీశ్లోకమును క్రమముగాగూర్చి యచ్చువేయించి యున్నారము కనుక రసజ్ఞులగు సత్పురుషులెల్లను ఇంకనునిట్టికార్యములను జేయ మాకు ఇతోధికోత్సాహముకలిగింతురని నమ్ముచున్నారము. ఇట్లు,

శ్రేయోభిలాషి-నీడామంగలం-మాడభూషి-తిరువేంకటాచార్యులు.

శ్రీసంతానరామపరబ్రహ్మణేనమః.

పీఠిక.

శ్రీమత్సకల భువనకర్తయైన శ్రియఃపతికిం బ్రియతమంబై నిఖిల
రసికజనాహ్లాదభాజనంబై సర్వలోక వ్యాపకంబై విలసిల్లెడి భరతశా
స్త్రము, శ్లో॥ శంభుర్గౌరీతథాబ్రహ్మామాధవో నందికేశ్వరః। దత్తిలో
కోహళశ్చైవయాజ్ఞవల్క్యశ్చనారదః॥ హనూమాన్విఘ్నరాజశ్చ షణ్ము
ఖోథబృహస్పతిః। అర్జునో రావణశ్చైవ కన్యాబాణసుతాతథా॥ ఏతే
భరతకర్తారో భువనేషుప్రకీర్తితాః॥ అనగా, శివుడు, పార్వతి, బ్రహ్మ,
విష్ణువు, నందికేశ్వరుడు, దత్తిలుడు- కోహళుడు, యాజ్ఞవల్క్యుడు,
నారదుడు, ఆంజనేయుడు, విఘ్నేశ్వరుడు, సుబ్రహ్మణ్యుడు, బృహస్పతి,
అర్జునుడు, రావణుడు, ఉషాకన్యక అనువారు భరతశాస్త్రకర్తలు అని
లోకములయందు కొనియాడబడుచున్నారు. అనుసీయర్థముగలప్రమా
ణశ్లోకములచేత వన్నెకెక్కియున్నది. అట్లుండియు ప్రకృతమునందుమ
నవారందరును అభినయవిద్యను సాధారణవిద్యలలో నొకటిగాదలచి
యాదరింపకపోవుటయేగాక, అదికేవల పామరరంజక విద్యయనియు,
శిష్టులకు పరిగ్రహణీయముకాదనియు, నాట్యప్రవర్తకులకేయభ్యసనీయ
మనియు నుల్లంఘించి యున్నారనుట యెల్లవారికిని తెల్లమేకదా?
మోక్షసాధకమగు యోగశాస్త్రమును బోలినయీశాస్త్రము ఇట్టిదశ
కువచ్చుటకు నాయికానాయక వ్యాపారములను తదంగములయినయిత
రవిషయములను జూపిధర్మమునందు ప్రవృత్తి గలుగజేయుటయేగాక
గూఢార్థప్రదర్శకమునై, ఆంగికాభినయమువలన రసికులగు నభిజ్ఞులకు
నానందప్రదమై యట్టిరసికాగ్రగణ్యులచే నాయభినయవిద్యాప్రవీణులు
సన్మానింపబడు విషయము కేవలనటీప్రేష్యముగా నెన్నబడుటయు, జను
లమనసులందు దోచువిషయములను అంగచలనాదులచే దెలిసికొను
టవలన కామవికారము కలుగుననుభ్రాంతియును కారణము లగుచు
న్నవి. అట్లుగాక సూక్ష్మదృష్టిచే చక్కగావిచారించునెడల ఈశాస్త్రము
శృంగారరసాధిష్ఠాన దేవతయు లోకజనకుడునగు శ్రీకృష్ణదేవుని లీలా
వినోదములను ఆయారసానుభవములతోడనూహించి తెలిసికొనుట
వలన బ్రహ్మజ్ఞానమును, అజ్ఞానమువలన చూడబడునవియన్నియు అస్థి
రములయిన వ్యాపారములు అనుతాత్పర్యమును, ఆతాత్పర్యముచేత
అట్టివ్యాపారములందు విరక్తియు, శాంతిదాంత్యాది విశిష్టగుణములు
నుజనింపగానిత్యసుఖ ప్రదమయిన బ్రహ్మానందమును బొందించు నను

విషయసూచిక.

విషయసంఖ్య. పుటసంఖ్య.

శుభమస్తు.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

నన్దికేశ్వరప్రోక్తాఽభినయదర్పణమ్.

ఇష్టదేవతాప్రార్థనా.

శ్లో॥ ఆఙ్గికంభువనంయస్య వాచికంసర్వవాఙ్మయమ్।
ఆహార్యంచన్ద్రతారాఽది తన్నమస్సాత్వికంశివమ్॥

తా॥ లోకము, ఏశివునియొక్క అఙ్గాభినయమో; వాఙ్రూపములైనవి యెల్ల యేశివుని యొక్క వాచికాఽభినయమో; చంద్రతారాదులు ఏశివునియొక్క ఆహార్యాఽభినయమో; అటువంటి సత్వప్రధానుఁడైన శివునికి నమస్కరించెదను.

ఇంద్రఉవాచ॥ శ్లో॥ కైలాసాఽచలవాసాయకరుణారససిన్ధవే।
నమోఽస్తునందికేశాయ నాట్యశాస్త్రాఽర్థదాయినే॥

తా॥ కైలాసపర్వతనిలయుఁడును దయాసముద్రుఁడును నాట్యశాస్త్రార్థప్రదుఁడునైన నందికేశ్వరునికి నమస్కరించెదను.

నన్దికేశ్వరఉవాచ॥ శ్లో॥ స్వాగతంతేసురాఽధీశకుశలంత్రిదివౌకసామ్।
కిమర్థమాగతంబ్రూహిభవతామమసన్నిధౌ॥

తా॥ ఓయింద్రుఁడా? నీరాకమంచిది, స్వర్గవాసులందరును క్షేమమా? నాదగ్గర కేమిటికివచ్చితివి చెప్పుము.

ఇన్ద్రఉవాచ॥ శ్లో॥ త్వదీయకృపయాపూర్వం నాట్యశాలామలఙ్కృతామ్।
త్వదీయనర్తకస్సోఽయంత్వత్కృపా మభివాఞ్ఛతి॥

తా॥ ఓయినందికేశ్వరుఁడా ? తొల్లినీకృపారసముచే నలంకరింపబడిన నర్తనశాలాఽధిపతియైన యానీదాసుఁడగు నర్తకుఁడు నీదయను గోరివచ్చియున్నాఁడు.

నన్దికేశ్వరఉవాచ॥ శ్లో॥ మయావిధేయంకింతస్యవదవాసవతత్వతః॥

తా॥ ఓయింద్రుఁడా! వానికి నాచేతజేయదగినది యేమున్నది-వాని నిజముగ జెప్పుము.

ఇన్ద్రఉవాచ॥ శ్లో॥ దైతేయనాట్యశాలాయాంనర్తకోనటశేఖరః।
తంవిజేతుమయంనాట్య వినోదైఃక్రమవేదిభిః।
భవద్విరచితంగ్రంథం భరతాఽర్ణవమిచ్ఛతి॥

తా॥ అసురనాట్యశాలయందు నటశేఖరుఁడనెడునటుఁడుగలఁడు - వానినాట్యక్రమములను దేటపరచు విన్యాసములచే జయించుటకు మీచేరచియింపబడిన భరతార్ణవమనెడుగ్రంథము నపేక్షించుచున్నాఁడు.

నన్దికేశ్వరఉవాచ॥ శ్లో॥ చతుస్సహస్రసంఖ్యాతైర్గ్రంథైశ్చపరిపూరితమ్।
భరతార్ణవశాస్త్రన్తు సుమతే శృణు సాదరమ్॥

తా॥ ఓయింద్రుడా నాలుగు వేల గ్రంథములు గల భరతార్ణవమనెడు గ్రంథమును జెప్పెదను-నీవత్యంతప్రీతిగలవాడవై వినుము.

ఇన్ద్రఉవాచ॥ శ్లో॥ నన్దికేశదయామూర్తే విస్తరాత్సంవిహాయమే।
సంక్షిప్యనాట్యశాస్త్రార్థం క్రమపూర్వముదాహర॥

తా॥ దయామూర్తివైన నందికేశ్వరుడా! ఈగ్రంథమును సంగ్రహించి నాట్యశాస్త్రసూక్ష్మార్థములను యథాక్రమముగా నాకు జెప్పుము.

నన్దికేశ్వరఉవాచ॥ శ్లో॥ వదామి సుమతే దేవ సంక్షిప్య భరతార్ణవమ్।
దర్పణాఖ్యమిదం సూక్ష్మమవధారయ సాదరమ్॥

తా॥ ఓయింద్రుడా! భరతార్ణవమనెడు గ్రంథమును సంగ్రహించి కొంచెముగా జేయబడిన దర్పణమను నీగ్రంథమును జెప్పెదను-దీని నాదరణగలవాడవై వినుము.

శ్లో॥ నాట్యం నృత్తం నృత్యమితి మునిభిః పరికీర్తితమ్॥

తా॥ ఓయింద్రుడా ? ఇది ఋషులచే నాట్యము నృత్తము నృత్యము అని మూడు విధములు విభాగించి జెప్పబడియున్నది.

శ్లో॥ నాట్యం తన్నాటకేష్వేవ యోజ్యం పూర్వకథాయుతమ్॥

తా॥ నాట్యమనునది యెట్టిదనగా-నాటకమునందు పూర్వకథతోడ వినియోగింపబడునది.

శ్లో॥ రసభావవిహీనం తు నృత్తమిత్యభిధీయతే॥

తా॥ నృత్తమనగా-రసభావములచేత తక్కువపడినదై తాళలయానుగుణ్యమై యుండునది.

శ్లో॥ రసభావవ్యఞ్జకాఽదియుతం నృత్యమితీర్యతే॥

తా॥ నృత్యమనగా-రసము, భావము, మొదలగువానితోగూడియుండునది.

శ్లో॥ ఏతత్త్రియం ద్విధా భిన్నం లాస్యతాణ్డవసంజ్ఞికమ్॥

తా॥ ఈ నాట్యనృత్తనృత్యములు మూడును మరల లాస్యమనియు, తాండవమనియు రెండువిధములుగా విభజింపబడియున్నవి.

శ్లో॥ సుకుమారం తు తల్లాస్యముద్ధతం తాణ్డవం విదుః॥

తా॥ కూర్చుండి యభినయించునట్టివి యెల్లను లాస్యమనియు, నిలిచి యభినయించునవి యెల్లను తాండవమనియు తెలియదగినది.

శ్లో॥ ద్రష్టవ్యే నాట్యనృత్యే చ పర్వకాలే విశేషతః॥

తా॥ నాట్యనృత్యములు రెండును పర్వకాలములయందు తప్పక చూడదగినవి. అది శ్రేయస్కరమనుట.

శ్లో॥ నృత్యంతత్రనరేన్ద్రాణా మభిషేకేమహోత్సవే । యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాంవివాహేప్రియసఙ్గమే । నగరాణామగారాణాం ప్రవేశేపుత్రజన్మని । శుభార్థిభిఃప్రయోక్తవ్యం మాఙ్గళ్యంసర్వకర్మసు॥

తా॥ మీదజెప్పబడినమాటిలో మాపవదియును నృత్యము మేలుకోరినవారిచే పట్టాభిషేకము, తిరునాళ్ల, ఊరేగింపు, దేవునియూరేగింపు, పెండ్లి, మిత్రసభ. పురప్రవేశము, గృహప్రవేశము, పుత్రోత్సవము వీనియందుజరుపవలయును.

శ్లో॥ ఋగ్యజుస్సామ వేదేభ్యోవేదాచ్చాఽథర్వణాత్క్రమాత్ । పాఠ్యం చాఽభినయంగీతంరసాన్ సఙ్గృహ్యపద్మభూః ॥ వ్యరీరచచ్ఛాస్త్రమిదం ధర్మకామాఽదిసిద్ధిదమ్ । దుఃఖార్త్తి శోకనిర్వేద ఖేదవిచ్ఛేదసాధనమ్ ॥ అపిబ్రహ్మపరానన్దాదిదమప్యధికంభవేత్ ॥

తా॥ పూర్వకాలమునందు బ్రహ్మదేవుడు ఋగ్వేదమునుండి పాఠ్యమును, యజుర్వేదమునుండి యభినయమును, సామవేదమునుండి గానమును, అథర్వణవేదమునుండి రసములను, సంగ్రహించి యీశాస్త్రమును చేసెను. ఇదిధర్మార్థకామమోక్షములను ఇచ్చునదియుకాక దుఃఖము, ఆర్త్తి, శోకము, నిర్వేదము, ఖేదము, మొదలైనవానిని పోగొట్టునదియును ఆగును. మరియు బ్రహ్మానందమునకంటె ఎక్కువైనయానందమును గలుగజేయునది. కలహ, వస్తునాశ, ప్రయత్నభంగాదులచేత గలుగునది దుఃఖము. ఇతరులుచేయు హింసాదులచేత గలుగునదిఆర్త్తి. మరణముమొదలగువానిచేత సంభవించునది శోకము. తనకిష్టవస్తుప్రాప్తికానపుడును సారహీనతతోచినపుడును కలుగునది నిర్వేదము. గతశోకకృత్యములను తలచినపుడు పుట్టునదిఖేదము.

శ్లో॥ తత్రనృత్యం మహారాజసభాయాం కల్పయేత్సదా॥

•తా॥ ఈమీదజెప్పిన మాటియందును నృత్యము మహారాజసభలో నెల్లప్పుడును సంతోషముతో నడపుచుండవలయును.

సభాలక్షణమ్.

శ్లో॥ సభాకల్పతరుర్భాతి వేదశాఖోపశోభితః । శాస్త్రపుష్పసమాకీర్ణో విద్వద్భ్రమరసంయుతః॥

తా॥ సభయనెడికల్పవృక్షము వేదములనెడి కొమ్మలచేత ప్రకాశించునదియు, శాస్త్రములనెడి పుష్పములచేత నిండుకొన్నదియును, విద్వాంసులనెడి తుమ్మెదలతోగూడినదియునై వెలుగుచున్నది.

శ్లో॥ సత్యాచార సభాగుణోజ్జ్వలసభాసద్ధర్మకీర్తిస్సభా । వేదాలఙ్కృత రాజపూజితసభా వేదాన్త వేద్యాసభా। వీణా వాణివిశేషలక్షిత సభావిఖ్యాతవీరా సభా।రాజద్రాజకుమార శోభితసభారాజత్ప్రకాన్తిస్సభా॥

తా॥ సత్యముతప్పక నడపువారుగలదియును, సద్గుణములచే మెరయునదియును, మంచిదర్శనమునుకీర్త్తియుగలిగినదియు, వేదముచదివినరాజులచేతపూజింపబడినదియు, వేదాంతమునెరిగినదియు, వీణాగానము, వాచికగానము మొదలగువానితో గూడినది

యు, ప్రసిద్ధవీరులుగలదియు, తేజస్సుచేత వెలుగుచున్న రాజకుమారులచేత ప్రకాశించునదియు, ప్రకాశించుచున్న కాంతిగలదియు సభ అనబడును. అనగా సభయనునది యిన్నిలక్షణములనుగలదయి యుండవలయుననుట.

శ్లో॥ విద్వాంసః కవయోభట్టాః గాయకాః పరిహాసకాః ।
ఇతిహాసపురాణజ్ఞాస్సభా సప్తాఙ్గలక్షణమ్॥

తా॥ విద్వాంసులు, కవులు, పెద్దలు, పాఠకులు, పరిహాసకులు, ఇతిహాసములను తెలిసినవారు, పురాణములను తెలిసినవారు అనునవియేడును సభయొక్క యేడుఅంగములు అగును.

సభానాయకలక్షణమ్.

శ్లో॥ శ్రీమాన్ ధీమాన్ వివేకీ వితరణనిపుణో గానవిద్యాప్రవీణః । సర్వజ్ఞః కీర్తిశాలీ సరసగుణయుతో హావభావేష్వభిజ్ఞః । మాత్సర్యాద్యైర్విహీనః ప్రకృతిహితసదాఽచారశీలో దయాళుః । ధీరోదాత్తః కలావాన్ నృపనయచతురోసౌ సభానాయకస్స్యాత్॥

తా॥ సంపదగలవాడును, మంచిబుద్ధిమంతుడును, యుక్తాయుక్త వివేకముగలవాడును, దానశీలుడును, గానవిద్యయందు నేర్పుగలవాడును, అన్నియు తెలిసినవాడును, కీర్తిచేత ఒప్పినవాడును, సరసగుణములుగలవాడును, హావభావములయందలి తెలివిగలవాడును, మాత్సర్యాది దుర్గుణములులేనివాడును, ఆయాకాలమునకుదగిన మంచినడవళ్లనెరిగినవాడును, దయగలవాడును, ధీరోదాత్తుడును, విద్వాంసుడును, రాజనీతియందు చతురుడును, అగువాడు సభానాయకుడు అగును. బుద్ధియనగా అప్పటికి తోచునట్టిది॥ శ్లో॥ గ్రీవారేచక సంయుక్తో భ్రూనేత్రాఽదివిలాసకృత్ । భావ ఈషత్ప్రకాశో యస్స హావ ఇతి కథ్యతే॥ అనగా మనోగతభావమును సంజ్ఞ మొదలగు వానిచే దెలుపుట హావము॥ శ్లో॥ నిర్వికారస్య చిత్తస్య భావస్స్యాత్ప్రతివిక్రియా॥ వికారరహిత చిత్తమునకు నత్యంతవికారము కలుగుట భావము॥ శ్లో॥ గమ్భీరస్సారసమ్పన్నః కృపావానవికత్థనః । పరకీయగుణగ్రాహీ ధీరోదాత్తస్సకథ్యతే॥ గంభీరుడు అనగా కోపసంతోషములను అభినయాదికృత్యములచే దెలుపునట్టివాడును, దేహబలము గలవాడును, పరులదుఃఖమును జూచి యోర్వలేనివాడును, తన్నుదాబొగడుకొననివాడును, ఇతరులగుణములను తెలిసికొనువాడు నైనవాడు ధీరోదాత్తనాయకుడు.

మన్త్రిలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏధానస్థిరభాషిణో గుణపరాశ్శ్రీమద్యశోలమ్పటాః । భావజ్ఞా గుణదోషభేదనిపుణాశ్శృంగారలీలారతాః । మధ్యస్థానయకోవిదాస్సహృదయాస్సత్పణ్డితా భాన్తితే । భాషాభేదవిచక్షణాస్సుకవయో యస్య ప్రభోర్మన్త్రిణః॥

తా॥ మాటనిలుకడగలవారును, సద్గుణములను గ్రహించువారును, భావము తెలిసికొనువారును, గుణదోషములను పరిశీలించుటయందు సమర్థులును, శృంగారలీలాసక్తులును, స్వజనపక్షపాతములేనివారును, నీతిపరిజ్ఞానులును, మంచిమనస్సుగలవారును,

మంచిపండితులును, రాజులయొక్క అభేదవర్తనమునందు చతురులును, పండితులును, అగు మంత్రులు ఏప్రభువుదగ్గరగలరో యాప్రభువు స్తుతిపొందగలవాడు.

రఙ్గలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏవంవిధస్సభానాథస్తిష్ఠేత్ప్రాఙ్ముఖోనిశ్చితః।
వసేయుఃపార్శ్వతస్తస్యకవిమన్త్రిసుహృజ్జనాః॥

తా॥ ఇట్లు సభానాయకుడు సంతోషముతో తూర్పుముఖముగా కూర్చుండగా వానిప్రక్కలను, కవి, మంత్రి, సుహృజ్జనము లుండవలయును.

శ్లో॥ తదగ్రేనటనంకార్యంతత్స్థలంరఙ్గముచ్యతే।

తా॥ ఆరాజునకెదుట నటనము చేయవలయును. ఆస్థలము రంగము అనబడును.

శ్లో॥ రఙ్గమధ్యస్థితేపాత్రే తత్సమీపేనటోత్తమః । దక్షిణే తాళధారీచ పార్శ్వద్వయే మృదఙ్గికః । తయోర్మధ్యేగీతకారశ్శ్రుతికారస్తదన్తరే।
ఏవంతిష్ఠేత్క్రమేణైవనాట్యాఽఽరఙ్గమణ్డపే॥

తా॥ రంగమండపమునడుమ పాత్రముండగా దాని వెంబడి నటోత్తముడును, కుడిప్రక్క తాళగాడును, ఇరుప్రక్కలను మద్దెలగాడును, వారినడుమ పాత్రమునను సరించి గాయకులును, వారికి వెనుక శ్రుతిపోయువాడును, వరుసగా నుండవలయును.

పాత్రలక్షణమ్.

శ్లో॥ తన్వీరూపవతీశ్యామా పీనోన్నతపయోధరా । ప్రగల్భాసరసాకాన్తా కుశలాగ్రహమోక్షయోః ॥ చారతాళలయాఽభిజ్ఞా మణ్డలస్థానపణ్డితా । హస్తాఽఙ్గస్థాననిపుణాకరణేషువిలాసినీ ॥ విశాలలోచనాగీతవాద్యతాళాఽనువర్తినీ। పరార్థభూషాసమ్పన్నాప్రసన్నముఖపఙ్కజా॥నాఽతిస్థూలానాఽతికృశానాఽత్యుచ్చానాఽతివామనా ।ఏవంవిధగుణోపేతా నర్తకీసముదాహృతా॥

తా॥ నటించెడు పాత్రము రూపమువతియు, యౌవనమధ్యస్థురాలును, బలిసినిక్కిన పాలిండ్లుగలదియు, ప్రౌఢత్వముగలదియు, రసికురాలును, సొగసుగలదియు, పట్టువిడుపులందు సమర్థురాలును, తాళలయగతులను దెలిసినదియు, మండలస్థానన్నృత్యమందు పండితురాలును, హస్తవిన్యాసాంగ విన్యాసములయందు నేర్పుగలదియు, అవయవచాకచక్యముగలదియు, విశాలములగు కన్నులుకలదియు, గీతవాద్యతాళములననుసరించినడచునదియు, వెలగలసొమ్ములు ధరించినదియు, తేటయైనముఖముగలదియు, మిగులలావైనదిగాని మిగులపొడువైనదిగాని మిగులచిక్కినదిగాని మిగులపొట్టిదిగాని కానిదియునైయుండవలెను.

అపాత్రలక్షణమ్.

శ్లో॥ పుష్పాక్షీ కేశహీనాచపీనోష్ఠీలమ్బకస్తనీ ।అతిస్థూలాఽప్యతికృశాఽప్యత్యుచ్చాఽప్యతివామనా ॥ కుబ్జాచస్వరహీనాచవేశ్యానాట్యవివర్జితా॥

తా॥ పూలుపడియున్న కన్నులుగలదియు, తలవెండ్రుకలు లేనిదియు, బలిసిన పెదవులుగలదియు, వ్రేలబడిన స్తనములు గలదియు, మిక్కిలి బలిసినదియు, మిక్కిలి చిక్కినదియు, మిక్కిలి పొట్టినదియు, గూనుగలదియు, హీనస్వరముగలదియు, అగువేశ్య నాట్యమునకు తగినదిగాదు.

కిఙ్కిణీలక్షణమ్.

శ్లో॥ కిఙ్కిణీర్ఘకాంస్యరచితాః తామ్రేణరజతేనవా। సుస్వరాశ్చసురూపాశ్చసూక్ష్మానక్షత్రదేవతాః ॥ బన్ధయేన్నీలసూత్రేణగ్రన్థిభిశ్చసమన్వితమ్। శతద్వయంశతంవాఽపిపాదయోర్నాట్యకర్మణి । శతంవాదక్షిణేపాదేద్విశతంవామపాదకే॥

తా॥ గజ్జెలు కంచువిగానైనను, రాగివిగానైనను, వెండివిగానైనను, ఉండవలయును. అవి మంచిస్వరముగలవిగాను అందమయినవిగాను చిన్నవిగాను ఉండవలెను. అట్టి నక్షత్రాధిదేవతలుగల గజ్జెలను నల్లదారమునగ్రుచ్చి గజ్జెగజ్జెకు ముడివేయవలయును. నాట్యమాడెడి కాలములయందు పాత్రము కాళ్లలో ఇన్నూరిన్నూరుగాని నూరునూరుగాని యుండవలయును. లేక కుడికాలియందు నూరును ఎడమకాలియందిన్నూరునైన నుండవలయును.

నటలక్షణమ్.

శ్లో॥ రూపవాన్మధురాఽభాషీ కృతీవాగ్మీపటుస్తథా। కులాఙ్గనాసుతశ్చైవశాస్త్రజ్ఞోమధురస్వరః ॥ గీతవాద్యాఽదినృత్యజ్ఞో సిద్ధకర్ణప్రతిభానవాన్ । ఏతాదృశగుణైర్యుక్తో నటఇత్యుచ్యతేబుధైః॥

తా॥ చక్కనివాడును, ఇంపుగమాటలాడువాడును, పండితుడును, మాటకారియు, సమర్థుడును, కులాంగనాసుతుడును, భరతశాస్త్ర పరిజ్ఞానముగలవాడును, మంచి శారీరముగలవాడును, గానవాద్య నృత్యాదులలో పూర్ణజ్ఞానముగలవాడును, పట్టుగలిగినవాడును, కల్పనాశక్తిగలవాడు నగుజనుడు పెద్దలచేత నటుడని చెప్పబడుచున్నాడు.

పాత్రబహిర్ప్రాణలక్షణమ్.

శ్లో॥ మృదఙ్గశ్చసుతాళౌచ వేణుగీతిస్తతశ్శ్రుతిః।ఏకవీణాకిఙ్కిణీశ్చగాయకశ్చసువిశ్రుతః ॥ ఇత్యేవమన్వయజ్ఞైశ్చ పాత్రప్రాణాబహిస్స్మృతాః॥

తా॥ మృదంగము, మంచినాదము గలతాళములు, పిల్లనగ్రోవి, పాట, శ్రుతి, వీణ, గజ్జెలు, ప్రఖ్యాతుడైన నటుడు, ఇవి నాట్యమాడెడు పాత్రమునకు బహిర్ప్రాణములని చెప్పబడును.

అన్తర్ప్రాణలక్షణమ్.

శ్లో॥ జవస్థిరత్వరేఖాచ భ్రమరీదృష్టిరశ్రమః ।
మేధాశ్రద్ధావచోగీతి స్వన్తర్ప్రాణాదశస్మృతాః॥

తా॥ వడి, నిలుకడ, సమత్వము, చపలత్వము, చూపు, శ్రమములేమి, బుద్ధి, శ్రద్ధ, మంచిమాటలు, పాట ఈ పదియును అంతర్ప్రాణము లనబడును.

నీచనాట్యలక్షణమ్.

శ్లో॥ అకృత్వా ప్రార్థనం పాత్రమాచరేద్యది నాట్యకమ్ ।
తన్నాట్యం నీచమిత్యాహుర్నాట్యశాస్త్రవిచక్షణాః॥

తా॥ నటించెడి పాత్రము ఇష్టదేవతాప్రార్థనము మొదలగువానిని చేయకయే చేయునాట్యము నీచనాట్యమని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులు చెప్పుదురు.

నీచనాట్యదర్శనఫలమ్.

శ్లో॥ నీచపాత్రకృతం నాట్యం యది పశ్యన్తి మానవాః ।
పుత్రహీనా భవిష్యన్తి జాయన్తే పశుయోనిషు॥

తా॥ నాట్యవర్జితపాత్రచే చేయబడిన నాట్యమును జూచిన జనులు పుత్రహీనులై పశుయోనియందు జనింతురు.

నాట్యక్రమమ్.

శ్లో॥ తస్మాత్సర్వం సమాలోచ్య పూర్వైర్యదుదాహృతమ్।
దేవతాప్రార్థనాదీని కృత్వా నాట్యముపక్రమేత్॥

తా॥ ఆకారణమువలన పూర్వీకులచేత నాట్యవిషయమునందు ఏమేమి చెప్పబడి యున్నవో, వానినెల్లను చక్కగాచూచి తెలిసికొని దేవతా ప్రార్థనాదులనుచేసి నాట్యమునకు ప్రారంభింపవలయును.

శ్లో॥ కణ్ఠేనాలమ్బయేద్గీతం హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్।
చక్షుర్భ్యాం దర్శయేద్భావం పాదాభ్యాం తాళమాచరేత్॥

తా॥ నటించుపాత్రము కంఠముచేత గానమును హస్తాభినయముచే దానియర్థమును నేత్రములచే అందలి భావమును కాళ్లతో తాళమును నడపవలయును.

శ్లో॥ యతో హస్తస్తతో దృష్టిర్యతో దృష్టిస్తతో మనః।
యతో మనస్తతో భావో యతో భావస్తతో రసః॥

తా॥ ఎచ్చట హస్తము వినియోగింపబడునో అచ్చట దృష్టియు ఆదృష్టియున్నచోటనే మనస్సును మనసున్నచోటనే భావమును ఉండునెడల రసము పుట్టును.

అభినయలక్షణమ్.

శ్లో॥ అత్ర త్వభినయస్యైవ ప్రాధాన్యమితి కథ్యతే॥

తా॥ రసభావాది పరిజ్ఞానవిషయమందు అభినయమే ముఖ్యమని చెప్పబడుచున్నది.

అభినయశబ్దవ్యుత్పత్తిః.

శ్లో॥ అభిపూర్వస్య ణీఞ్ ధాతోరాభిముఖ్యార్థస్య నిర్ణయః।
యస్మాత్పదార్థాన్నయతి తస్మాదభినయస్స్మృతః॥

తా॥ అభియను నుపసర్గము పూర్వమునఁగుగల నీఞ నెడు ధాతువుచే చెప్పబడు నట్టి పదముల అర్థముయొక్క నిర్ణయము కలదికనుక ఆపదములయొక్క అర్థములను తెలుపుట అభినయము అనబడును.

గ్రన్థాన్తరే.

శ్లో॥ అభివ్యఞ్జన్విభావాను భావాదీన్నాటకాశ్రయాన్ । ఉత్పాదయన్
సహృదయేరసజ్ఞానంనిరంతరమ్ । అనుకర్తుస్థితోయోఽర్థోఽభినయ
సోఽభిధీయతే॥

తా॥ నాటకాశ్రయములయిన విభావానుభావాదులను తెలియజేయునదిగాను రసికుల మనసులకు నిరంతర రసజ్ఞానమును కలుగజేయునదిగాను అనుకర్తృనిష్ఠమైన రసభావాదులను జూపువారి యందుగల) అర్థము అభినయ మనబడును.

శ్లో॥ ఆఙ్గికోవాచికస్తద్వ దాహార్యస్సాత్వికఃపరః । చతుర్థాభినయస్తత్ర
చాఽఙ్గికోఽఙ్గైర్నిదర్శితః । వాచావిరచితఃకావ్య నాటకాఽదిషు
వాచికః । ఆహార్యోహారకేయూర వేషాదిభిరలఙ్కృతిః । సాత్విక
స్సాత్వికైర్భావై ర్భావజ్ఞైశ్చనిదర్శితః॥

తా॥ ఈ యభినయము, ఆంగికము, వాచికము, ఆహార్యము, సాత్వికము అని నాలుగు విధముగలది. అందు అంగములచేత జూపబడునది ఆంగికము. మాటలచేత తెలుపబడునది వాచికము. ఇది కావ్యనాటకాదులయందు గానబడుచున్నది. హారకేయూరాదుల నలంకరించుకొనుట ఆహార్యము. సాత్వికాది భావములచేత అభినయించెడు పదభావము సాత్వికము. అని భావజ్ఞులచేత జెప్పబడుచున్నది.

అఙ్గికాఽభినయత్రైవిధ్యమ్.

శ్లో॥ తత్రాఙ్గికోఽఙ్గప్రత్యఙ్గో పాఙ్గభేధాత్త్రిధామతః॥

తా॥ ఆంగికాభినయము- అంగాభినయము, ప్రత్యఙ్గాభినయము, ఉపాంగాభినయము అని, మూడువిధములుగలది.

అఙ్గలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గాన్యత్రశిరోహస్తౌ కక్షఃపార్శ్వకటీతటౌ ।
పాదావితిషడుక్తానిగ్రీవామప్యపరేజగుః॥

తా॥ ఈ యంగాభినయమందు, తల, చేతులు, చంకలు, లేక పార్శ్వములు, నడుము, పాదములు ఈ యారును అంగములనబడును. కొందరు కంఠమును సయితము అంగమని చెప్పెదరు.

ప్రత్యఙ్గలక్షణమ్.

శ్లో॥ ప్రత్యఙ్గానిత్వథస్కన్ధౌ బాహూపృష్ఠంతథోదరమ్ । ఊరూజఙ్ఘేషడిత్యా
హురపరేమణిబన్ధకౌ । జానునీకూర్పరమితి త్రయమప్యధికంజగుః॥

తా॥ ప్రత్యఙ్గాభినయమందుమూపులు, చేతులు, వీపు, కడుపు, తొడలు, పిక్కలు ఈ యారును ప్రత్యంగములు. కొందరు మణికట్లు, మోకాళ్లు, మోచేతులును గూడ ప్రత్యంగములని చెప్పెదరు.

నన్దికేశ్వరప్రోక్తాఽభినయదర్పణమ్.

ఉపాఙ్గలక్షణమ్.

శ్లో॥ దృష్టిర్భ్రూపుటతారాశ్చ కపోలౌ నాసికా హనుః । అధరో దశనా జిహ్వా
చుబుకం వదనం తథా । ఉపాఙ్గాని ద్వాదశైతే శిరస్యఙ్గాన్తరే తథా।
పార్ష్ణిగుల్ఫౌ తథాఙ్గుళ్యః కరయోః పదయోస్తలే । ఏతాని పూర్వశా
స్త్రాను సారేణోక్తాని వై మయా॥

తా॥ చూపు, ఱెప్పపాటు, నల్లగ్రుడ్డు, చెక్కిళ్లు, ముక్కు, దవుడలు, అధరము, దంతములు, నాలుక, గడ్డము, మొగము, శిరస్సు ఈ పండ్రెండును ఉపాంగములు. వీని అంగాంతరములుగా గుదికాలు, చీలమండ, కాళ్లచేతులవ్రేళ్లు, అరచేతులు ఇవి పూర్వశాస్త్రమునను సరించి నాచేత చెప్పబడినవి.

శ్లో॥ అఙ్గానాం చలనాదేవ ప్రత్యఙ్గోపాఙ్గయోరపి।
చలనం ప్రభవేత్తస్మాత్సర్వేషాం నాఽత్ర లక్షణమ్॥

తా॥ అంగములయొక్క చలించుటవలననే ప్రత్యంగోపాంగములకు చలనము కలుగును కాబట్టి వీనికన్నిటికిని వేరువేరుగా లక్షణములు చెప్పుట అనావశ్యకము.

శ్లో॥ నృత్యమాత్రోపయోగ్యాని కథ్యన్తే లక్షణైః క్రమాత్ । ప్రథమన్తు శిరోభేదః
దృష్టిభేదస్తతః పరమ్। గ్రీవాహస్తౌ చ కార్యశ్చ పశ్చాచ్చ తాని ప్రకాశ్యతే॥

తా॥ నృత్యమునకు ఉపయోగమైనవిమాత్రము లక్షణయుక్తముగ జెప్పబడును. మొదట శిరోభేదము, దృష్టిభేదము, గ్రీవాభేదము, హస్తభేదము, వీనివలన కలిగెడు భేదములు అందుబయలు పరపబడును.

అథ నవవిధశిరోభేదా లక్ష్యన్తే.

శ్లో॥ సమముద్వాహితమధోముఖమాలోళితం ధుతమ్ । కమ్పితఞ్చ పరావృ
త్తముత్క్షిప్తం పరివాహితమ్ । నవధా కథితం శీర్షం నాట్యశాస్త్ర
విచక్షణైః॥

తా॥ సమము, ఉద్వాహితము, అధోముఖము, ఆలోళితము, ధుతము, కంపితము, పరావృత్తము, ఉత్క్షిప్తము, పరివాహితము, అని శిరోభేదములు తొమ్మిది విధములు గలవిగా నాట్యశాస్త్రజ్ఞులచేత చెప్పబడును.

౧ - సమము॥ శ్లో॥ నిశ్చలం సమమాఽఽఖ్యాతమున్నత్యాఽనతివర్జితమ్॥

తా॥ తలనువంపక, పొడవుగా నెత్తక, కదలింపక సమముగా నిలుపునది సమశిరస్సు.

వినియోగము॥ శ్లో॥ నృత్తాఽఽరమ్భే జపావాచ గర్వే ప్రణయకోపయోః । స్తమ్భనే నిష్క్రియాత్వే చ సమశీర్షముదాహృతమ్॥

తా॥ నృత్తారంభము, జపాదులు, గర్వము, ప్రీతి, కోపము, స్తంభించియుండుట, క్రియారహితత్వము, వీనియందు ఈ శిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౨ - ఉద్వాహితము॥ శ్లో॥ ఉద్వాహితశిరో జ్ఞేయమూర్ధ్వభాగోన్నతాఽననమ్॥

తా॥ మీదికెత్తి సమముగా నిలుపబడినది యుద్వాహితశిరము.

వి॥ శ్లో॥ ధ్వజేచన్ద్రేచగగనే పర్వతేవ్యోమగామిషు।
తుఙ్గవస్తుని సంయోజ్యముద్వాహితశిరోబుధైః॥

తా॥ ధ్వజము, చంద్రుఁడు, ఆకాశము, పర్వతము, ఆకాశమున సంచరించెడు వస్తువు, పొడువగు పదార్థము, వీనియందు ఈ శిరస్సు వినియోగింపబడును.

౩ - అధోముఖము॥ శ్లో॥ అధస్థాన్నమితంవక్త్ర మధోముఖమితీరితమ్॥

తా॥ క్రిందిప్రక్కగా వంచిన శిరస్సు అధోముఖమనబడును.

వి॥ శ్లో॥ లజ్జాభేదప్రణామేషుదుశ్చిన్తామూర్ఛయోస్తథా। అధస్థితాఽర్థనిర్దేశే
యుజ్యతేజలమజ్జనే॥

తా॥ సిగ్గు, ఖేదపడుట, మ్రొక్కుట, దురాలోచన చేయుట, మూర్ఛిల్లుట, క్రిందుగానుండు పదార్థమును నిర్ణయించుట, స్నానము, వీనియందు ఈశిరస్సుఉపయోగింపబడును.

౪ - ఆలోళితము॥ శ్లో॥ మణ్డలాకారవద్భ్రాన్త మాలోళితశిరోభవేత్॥

తా॥ చక్రాకారముగా ద్రిప్పబడినది యాలోళిత శిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ నిద్రోద్వేగగ్రహాఽవేశేమదేమూర్ఛాఽతురాన్వితే। భ్రమణేచవికల్పాఽదౌ హాస్యేచాఽలోళితంశిరః॥

తా॥ తూగాడుట, దయ్యము సోకుట, మదము, మూర్ఛపోయినవాడు, గిరగిర తిరుగుట, వికల్పాదులు, నవ్వు, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౫ - ధుతము॥ శ్లో॥ వామదక్షిణభాగేతుచలితంతద్ధుతంశిరః॥

తా॥ ఎడమ కుడిప్రక్కలకు కదలించునట్టిది ధుత శిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ నాఽస్తీతివచనేభూయఙ్గపార్శ్వదేశాఽవలోకనే। జనాఽశ్వాసే
విస్మయేచ విషాదేఽనీప్సితేతథా। శీతార్థేజ్వలితేభీతే సద్యఙ్గపీతాఽ
పవేతథా। యుద్ధయత్నేనిషేధేచ అమర్షేస్వాఙ్గవీక్షణే। పార్శ్వాఽ
హ్వానేచతస్యోక్తః ప్రయోగోభరతాఽగమే॥

తా॥ లేదనుట, మాటిమాటికి ప్రక్కలజూచుట, జనుల నూరడించుట, ఆశ్చర్యము, ఖేదము, ఇచ్ఛలేమి, చలి, మండుట, భయపడినది, అప్పుడు త్రాగినకల్లు, యుద్ధప్రయత్నము, త్రోపుడు, కోపము, అవయవములను జూచుకొనుట, ప్రక్కలనుండువారలను బిలుచుట, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౬ - కంపితము॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వాఽధోభాగచలితం కమ్పితంతచ్ఛిరోభవేత్॥

తా॥ క్రిందుమీదుగా గదలింపబడినది కంపిత శిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ రోషేతిష్ఠేతివచనే ప్రశ్నసంజ్ఞోపహూతయోః।
ఆవాహనేతర్జనేచ కమ్పితంతచ్ఛిరోభవేత్॥

తా॥ కోపము, ఉండుమనుట, అడుగుట, పిలుచుట, ఆవాహనము, వెదకించుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౭ - పరావృత్తము॥ శ్లో॥ పరాఙ్ముఖీకృతంశీర్షం పరావృత్తమితీరితమ్॥

తా॥ ప్రక్కగా త్రిప్పినది పరావృత్త శిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ తత్కార్యకోపలజ్జాఽది కృతేవక్త్రప్రసారణే । అనాదరేకచేతూ
ణ్యాం పరాఽవృత్తశిరోభవేత్॥

తా॥ అట్లుచేయుమనుట, కోపము, సిగ్గుమొదలైన వానివలని చేష్ట, ముఖమునుచాచుట, ఉపేక్షించుట, జడ, అమ్ములపొది వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౮ - ఉత్క్షిప్తము॥ శ్లో॥ పార్శ్వోర్ధ్వభాగచలిత ముత్క్షిప్తం నామశీర్షకమ్॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలమీదిభాగములందు చలింపజేయుబడునది ఉత్క్షిప్తశిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ గ్రహణగచ్ఛేత్యాద్యర్థే సూచనే పరిపోషణే।
అఙ్గీకారే ప్రయోక్తవ్య ముత్క్షిప్తంనామశీర్షకమ్॥

తా॥ తీసికొనుము పొమ్ము అనుటమొదలగునవి, జాడచూపుట, పోషించుట, సమ్మతించుట, వీనియందు ఉత్క్షిప్తశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౯ - పరివాహితము॥ శ్లో॥ పార్శ్వయోశ్చామరవన్నతం చేత్పరివాహితమ్॥

తా॥ వింజామరమువలె ఇరుప్రక్కలకువంపబడినది పరివాహితశిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ మోహేచ విరహేస్తోత్రే సన్తోషేచాఽనుమోదనే।
విచారేచప్రయోక్తవ్యం పరివాహితశీర్షకమ్॥

తా॥ వలపు, ఎడబాటు, పొగడు, సంతోషము, ఒప్పుకొనుట, విచారము, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

గ్రంథాంతరస్థ శిరోభేదాః.

శ్లో॥ ధుతంవిధుతమాధూత మవధూతంచకంపితమ్ । ఆకంపితోద్వాహితంచ పరివాహితమంచితమ్। నిహంచితం పరావృత్తముత్క్షిప్తాధో ముఖేతథా । లోళితంచేతివిజ్ఞేయం చతుర్దశవిధంశిరః॥ తిర్యఙ్నతోన్నతం స్కంధానత మారాత్రికంసమమ్ । పార్శ్వాభిముఖ మిత్యన్యద్భేదం పంచపరేజగుః॥ సౌమ్యమాలోకితంచైవ తిరశ్చీనంప్రకంపితమ్। సౌందర్యంపంచధాప్రోక్తం శిరసాంలక్షణంతథా॥ భరతాదిభిరాచార్యై శ్చతుర్వింశదితీరితాః॥

తా॥ ధుతము, విధుతము, ఆధూతము, అవధూతము, కంపితము, ఆకంపితము, ఉద్వాహితము, పరివాహితము, అంచితము, నిహంచితము, పరావృత్తము, ఉత్క్షిప్తము, అధోముఖము, లోళితము, తిర్యఙ్నతోన్నతము, స్కంధానతము, ఆరాత్రికము, సమము, పార్శ్వాభిముఖము, సౌమ్యము, ఆలోకితము, తిరశ్చీనము, ప్రకంపితము, సౌందర్యము, అనిశిరోభేదములు ఇరువదినాలుగువిధములుగా భరతాచార్యులు మొదలైనవారిచేజెప్పబడియున్నవి.

౧ - ధుతము॥ శ్లో॥ పర్యాయేణశనైస్తిర్యగ్గతముక్తంధుతంశిరః॥

తా॥ క్రమముచొప్పున మెల్లగాను అడ్డముగాను త్రిప్పబడునట్టి శిరము ధుతము అనబడును.

వినియోగము॥ శ్లో॥ శూన్యస్థానేస్థితేచైవపార్శ్వదేశావలోకనే । అనాశ్వాసేవిస్మయేచవిషాదేనీప్సితేతథా । ప్రతిషేధేచతస్యోక్తిఃప్రయోగోభరతాదిభిః॥

తా॥ ఏమిలేనిచోటు, ప్రక్కలుచూచుట, ఊరటలేమి, ఆశ్చర్యము, ఖేదము, ఇచ్ఛలేమి, త్రోపుడు వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౨ - విధుతము॥ శ్లో॥ ద్రుతగత్యాధుతత్త్వాద్వి ధుతంతత్ప్రచక్షతే॥

తా॥ ఆశిరస్సువడితో అడ్డముగా త్రిప్పబడినయెడ విధుతము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ శీతార్తేజ్వరితే భీతే సద్యః పీతాసవేతథా॥

తా॥ చలి, వేంద్రము, పిరికివాడు, అప్పుడుత్రాగినకల్లుగలవాడు వీరియందు ఈ శిరస్సువినియోగింపబడును.

౩ - ఆధూతము॥ శ్లో॥ ఆధూతం తు సకృత్తిర్యగూర్ధ్వనీతశిరోమతమ్॥

తా॥ రవంతఅడ్డముగానిక్కించినశిరస్సు ఆధూతము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ సర్వేషుస్వాంగవీక్షాయాంపార్శ్వస్థోర్ధ్వనిరీక్షణే।
శక్తోఽస్మీత్యభిమానేచప్రయోగస్తేనచోదితః॥

తా॥ సమస్తమనుట, తనదేహమును జూచుకొనుట, పార్శ్వములందునిక్కి చూచుట, సమర్థుడనైతిననుట, గర్వము వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౪ - అవధూతము॥ శ్లో॥ యదధస్సకృదానీతమవధూతంతదుచ్యతే॥

తా॥ ఏశిరస్సుఒకానొకప్పుడు క్రిందుగాపంపబడునో అదియవధూతము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ స్థిత్యర్థేదేశనిర్దేశేప్రశ్నసంజ్ఞోపచారయోః।
ఆలాపేచప్రయోక్తవ్య మిదమాహుర్మనీషిణః॥

తా॥ ఉండుమనుట, తావుచూపుట, అడిగెడుజాడ, పిలుచుట, ముచ్చటలాడుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౫ - కంపితము॥ శ్లో॥ బహుళోర్ధ్వృతమూర్ధ్వంచ కంపనాత్కంపితంశిరః॥

తా॥ మిక్కిలిపాదువుగనెత్తి చలింపజేయబడినశిరస్సు కంపితమనబడును.

విని॥ శ్లో॥ జ్ఞానాభ్యుపగమేరోషే వితర్కేతర్జనేతథా।
త్వరితేప్రశ్నవాక్యేచప్రయోక్తవ్య మిదంశిరః॥

తా॥ జ్ఞాపకముతెచ్చుకొనుట, కోపము, ఆలోచన, బెదరించుట, త్వరితము, ప్రశ్నముచేయుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౬ - అకంపితము॥ శ్లో॥ అకంపితం తదేవస్యాద్విరక్తం తుశనైర్యది॥

తా॥ ఆశిరస్సేమెల్లమెల్లగ చలింపజేయబడెనేని అకంపితము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ పురఃప్రస్థితనిర్దేశ ప్రశ్నసంజ్ఞోపదేశయోః।
ఆవాహనేస్వమనసికథనేతత్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ ముందుపోవుదానిజూపుట, అడిగెడిజాడచూపుట, ఉపదేశించుట, అవాహనముచేయుట, తనమనస్సునుబ, పలుకుట, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౭ – ఉద్వాహితము॥ శ్లో॥ సకృదూర్ధ్వంశిరోనీతము ద్వాహితశిరోమతమ్॥

తా॥ ఒకానొకప్పుడు మీదికెత్తబడినశిరస్సు ఉద్వాహితము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ శక్తోహమస్మికార్యేషు అభిమానేప్రయుజ్యతే॥

తా॥ నేనుచాలుదుననుట, గర్వించుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౮ – పరివాహితము॥ శ్లో॥ పరంమండలికాకారం భ్రామితం పరివాహితమ్

తా॥ చక్రాకారముగ మిక్కిలి త్రిప్పబడినశిరస్సు పరివాహితమనబడును.

విని॥ శ్లో॥ లజ్జాభావే భ్రమేమానే వల్లభానుకృతౌతథా। విస్మయేచస్మితే హర్షేరోమాంచే ప్రియమోదనే॥ విచారేచవిచారజ్ఞైః కార్యమాహురిదంశిరః॥

తా॥ సిగ్గులేమి, భ్రమము, మానము, ప్రియునిపోలిక, ఆశ్చర్యము, చిరునవ్వు, సంతోషము, పులకాంకురము, సంతోషింపజేయుట, విచారము, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౯ – అంచితము॥ శ్లో॥ శిరస్యాదంచితంకించి త్పార్శ్వయోర్నతకంధరమ్॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలకును ఇంచుకవంపబడినమెడగలశిరస్సు అంచితము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ దుశ్చింతామోహమూర్చాదౌతత్కార్య ముధరేక్షణే॥

తా॥ దురాలోచనము, మోహము, మూర్ఛ మొదలైనవి, పెదవినిజూచుకొనుట, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౧౦ – నిహంచితము॥ శ్లో॥ ఉత్క్షిప్తబాహు శిఖరలగ్నగ్రీవంనిహంచితమ్॥

తా॥ పాదువుగనెత్తబడినమూపుతోజేరినయెడ ఆశిరస్సునిహంచితముఅనబడును.

విని॥ శ్లో॥ విలాసేలలితే గర్వేబిబ్బోకే కిలికించితే। మోట్టాయితే కుట్టమితే మానే స్తంభేచతద్భవేత్॥

తా॥ విలాసము, లలితము, గర్వము, బిబ్బోకము, కిలికించితము, మోట్టాయితము, కుట్టమితము, మానము, స్తంభము, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును. ఇందలి విలాసము మొదలగువానిఅర్థము భరతరసప్రకరణమునందు వివరింపబడియున్నవి.

౧౧ – పరావృత్తము॥ శ్లో॥ పరాఙ్ముఖీకృతం శీఘ్రంపరావృత్త శిరోభవేత్॥

తా॥ పెడమొగముగలదిగా త్రిప్పబడినశిరస్సు పరావృత్తము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ తత్కార్యకోపలజ్జాది కృతేవక్త్రప్రసారణే।
పరావృత్తాను కరణేపృష్ఠతః ప్రేక్షణేభవేత్॥

తా॥ అదిచేయుమనుట, కోపము, లజ్జ మొదలగుదానిచేనగుచేష్ట, ముఖమును చాచుట, ఒకతట్టుతిరిగినదాని ననుకరించుట, వెనుకతట్టుచూచుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౧౨ - ఉత్క్షిప్తము॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వవక్త్రంశిరోజ్ఞేయ ముత్క్షిప్తంతత్రశస్యతే॥

తా॥ మీదికెత్తబడిన మొగముగలశిరస్సు ఉత్క్షిప్తము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ దర్శనేతుంగవస్తూనాం చంద్రాదివ్యోమగామినామ్॥

తా॥ పొడువైనపదార్థములను జూచుట, చంద్రుడు మొదలైన ఆకాశమునందు సంచరించువానిని జూచుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౧౩ -అధోముఖము॥ శ్లో॥అధోముఖ శిరోయత్ర తత్ర ప్రాహురధోముఖమ్॥

తా॥ క్రిందు మొగముగా వంచబడినశిరస్సు అధోముఖము అనబడును.

శ్లో॥ లజ్జాఖేదప్రణామేషు స్యాదన్వర్థమధోముఖమ్॥

తా॥ సిగ్గు, దుఃఖము, మ్రొక్కుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగించును.

౧౪ - లోళితము॥ శ్లో॥ శిరసాన్యత్ర్లోళితం గర్వాధిక్యం శిథిలలోచనమ్॥

తా॥ గర్వాధిక్యముచేత తేలవేయబడిన కన్నులుగలశిరస్సు లోళితముఅనబడును.

విని॥ శ్లో॥ నిద్రాగమగ్రహావేశమదమూర్ఛాసు తన్మతమ్॥

తా॥ నిదురవచ్చుట, దయ్యముసోకుట, మదము, మూర్ఛ, వీనియందు ఈశిరస్సు చెల్లును.

౧౫ - తిర్యఙ్నతోన్నతము॥ శ్లో॥ తిర్యఙ్నతోన్నతం ప్రాప్తం శిరస్తిర్యఙ్నతోన్నతమ్॥

తా॥ అడ్డముగవంచియెత్తబడిన శిరస్సు తిర్యఙ్నతోన్నతము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ బిబ్బోకాదిషు కాంతానాంతత్ప్రయోజ్యం ప్రచక్షతే॥

తా॥ స్త్రీలయొక్క బిబ్బోకముమొదలగు విలాసచేష్టలయందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౧౬ - స్కంధానతము॥ శ్లో॥ స్కంధానతం తథాఖ్యాతం స్కంధేయన్నిహితంశిరః॥

తా॥ మూపుమీదికి వంపబడినశిరస్సు స్కంధానతము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ తన్నిద్రామద మూర్ఛాసు చింతాయాంచ ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ ఆశిరస్సు నిద్ర, మదము, మూర్ఛ, చింత వీనియందు ఉపయోగింపబడును.

౧౭ -ఆరాత్రికము॥శ్లో॥ స్కంధేతుకించిదాశ్లిష్య భ్రాంతమారాత్రికంమతమ్॥

తా॥ రెండుమూపులను కొంచెము తాకించి త్రిప్పబడుశిరస్సు ఆరాత్రికము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ విస్మయేదృశ్యతే తస్యపరాభిప్రాయవేదనే॥

తా॥ ఆశ్చర్యము, ఇతరులయభిప్రాయమునెఱుగుట వీనియందు ఈశిరస్సునకు వినియోగము.

౧౮ - సమశిరము॥ శ్లో॥ స్వాభావికం సమంశీర్షం స్వభావాభినయాదిషు॥

తా॥ ఉన్నదియున్నట్లుండు శిరస్సు సమము. ఇదిస్వభావధర్మమును తెలుపుట మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౧౯ - పార్శ్వాభిముఖము॥ శ్లో॥ పార్శ్వాభిముఖమన్వర్థం పార్శ్వస్థస్యావలోకనే॥

తా॥ ఒకప్రక్కకు త్రిప్పబడినశిరస్సు పార్శ్వాభిముఖము అనబడును. అదిప్రక్కనుండువారిని జూచుటయందు ఉపయోగించును.

౨౦ - సౌమ్యము॥ శ్లో॥ నిశ్చలంసౌమ్య మాఖ్యాతం నృత్తారంభే ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ చలనములేకయుండు శిరస్సు సౌమ్యము అనబడును. అదినాట్యారంభమందు ఉపయోగింపబడును.

౨౧ - ఆలోళితము॥ శ్లో॥ సమంతాల్లోళితం యత్తదాలోళితమితీరితమ్॥

తా॥ అంతటను త్రిప్పబడినశిరస్సు ఆలోళితము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ పుష్పాంజలి క్రమేచారినటనే లవణేతథా।
ఆలోళితస్య శిరసోవినియోగోభిధీయతే॥

తా॥ పుష్పాంజలి క్రమము, చారినాట్యము, లావణ్యము, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౨౨ - తిరశ్చీనము॥ శ్లో॥ పార్శ్వద్వయోరూర్ధ్వభాగే చలనాత్తిర్యగీరితమ్॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలందును మీదితట్టుచలించుటగలశిరస్సు తిరశ్చీనముఅనబడును.

విని॥ శ్లో॥ లజ్జానిరూపణే నృత్తేముఖచారీయవామని। తత్తదాదిత్యకాలేషు తిరశ్చీనముదీరితమ్॥

తా॥ సిగ్గునుకనబరచెడి ఆట, ముఖచారి అను ఆట, వీనియందును, ఆయాతగినకార్యములందును ఈశిరస్సుచెల్లును.

౨౩ - ప్రకంపితము॥ శ్లో॥ పునఃపునఃప్రచలనాత్పురోభాగేచ పార్శ్వయోః। ప్రకంపితశిరఃప్రోక్తం నాట్యశాస్త్రేషు సమ్మతమ్॥

తా॥ ముందరికిని ఇరుప్రక్కలకును మాటిమాటికి చలించుటవలననైనశిరస్సు ప్రకంపితము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ అద్భుతాఖ్యరసేగీతే ప్రబంధేభ్రమరేతథా। ప్రత్యర్థియుద్ధభావేపి ప్రకంపితశిరోభవేత్॥

తా॥ ఆశ్చర్యరసము, పాట, ప్రబంధమునువినుట, తుమ్మెద, శత్రుయుద్ధభావము, వీనియందు ఈశిరస్సుచెల్లును.

౨౮ - సౌందర్యము॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వాభిముఖవిన్యాసాత్పశ్చాద్భాగేనచాలనాత్।
సౌందర్యాఖ్యశిరః ప్రోక్తః సర్వనాట్యే ప్రశస్యతే॥

తా॥ క్రిందుమీదులకు త్రిప్పుటవలన వెనుకతట్టుచలించుటగలది సౌందర్యశిరస్సు అనియెల్లనాట్యములందు ప్రశంసచేయబడుచున్నది.

వి॥ శ్లో॥ కారణాభినయేహస్తభ్రమణాఖ్యేచనర్తనే।
సౌందర్యాఖ్యశిరః ప్రోక్తంయోగాభ్యాసేషుయుజ్యతే॥

తా॥ కారణాభినయము, హస్తభ్రమణము అనుఆట, యోగాభ్యాసము వీనియందు ఈశిరస్సుచెల్లును.

అథాష్టదృష్టిభేదాలక్ష్యన్తే.

శ్లో॥ సమమాలోకితం సాచీప్రలోకితనిమీలితే।ఉల్లోకితాఽనువృత్తేచతథాచైవాఽవలోకితమ్॥ ఇత్యష్ట దృష్టిభేదాస్స్యుర్కీర్తితో భరతాఽగమే॥

తా॥ సమము, ఆలోకితము, సాచి, ప్రలోకితము, నిమీలితము, ఉల్లోకితము అనువృత్తము, అవలోకితము, అనిదృష్టియెనిమిదివిధములు గలదిగా భరతశాస్త్రమునందు జెప్పబడినది.

౧ - సమము॥ శ్లో॥ వీక్షితంసురనారీభిస్సమానంసమవీక్షణమ్॥

తా॥ దేవతాస్త్రీలవలె రెప్పపాటులేక చూచుట సమదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ నాట్యాఽరమ్భేతులాయాఞ్చఅన్యచిన్తావినిశ్చయే।
ఆశ్చర్యేదేవతారూపే సమదృష్టిరుదాహృతా॥

తా॥ నాట్యారంభము, త్రాసునుచూచుట, ఇతరచింతనునిశ్చయించుట, ఆశ్చర్యము, దేవతారూపము వీనియందు ఈదృష్టియుపయోగింపబడును.

౨ - ఆలోకితము॥ శ్లో॥ ఆలోకితంభవేదాశుభ్రమణంస్ఫుటవీక్షణమ్॥

తా॥ వడితోడితిరుగుడుగలస్పష్టమైనచూపు ఆలోకితము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ కులాలచక్రభ్రమణే సర్వవస్తుప్రదర్శనే।
ఇచ్ఛాయాంచప్రయోక్తవ్యమాలోకితనిరీక్షణమ్॥

తా॥ కుమ్మరిసారెతిరుగుట, అన్నివస్తువులనుజూపుట, ఇచ్ఛ వీనియందు ఈదృష్టి వినియోగింపబడును.

3 - సాచి॥ శ్లో॥ స్వస్థానేతిర్యగాకారమపాఙ్గచలనక్రమాత్।
సాచీదృష్టిరితిజ్ఞేయా నాట్యశాస్త్రాఽర్థకోవిదైః॥

తా॥ స్వస్థానమందుండి కడకంటివరకు అడ్డముగా చలించునది సాచీదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఇఙ్గితేశ్మశ్రుసంస్పర్శేశరలక్ష్యేఽంశుకేస్మృతౌ।
సూచనాయాంచపులటానాట్యేసాచీనిరీక్షణమ్॥

తా॥ అభిప్రాయము, మీసముదువ్వుట, గురి, వస్త్రము, తలపు, సయిగ, రం
కులాడియాట, వీనియందు ఈదృష్టి వినియోగింపబడును.

౪ - ప్రలోకితము॥ శ్లో॥ ప్రలోకితంపరిజ్ఞేయంచలనాత్పార్శ్వభాగయోః॥
తా॥ ఇరుప్రక్కలయందును చలించునట్టిదృష్టి ప్రలోకిత మనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఉభయోగపార్శ్వయోర్వస్తుదర్శనేచససంజ్ఞికే।
చలనేబుద్ధిజాడ్యేచప్రలోకితనిరీక్షణమ్॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలనుండు వస్తువులనుజూచుట, సయిగచేయుట, కదలుట, కల
వరము, వీనియందు ఈదృష్టియుపయోగింపబడును.

౫ - నిమీలిత॥ శ్లో॥ దృష్టేరర్ధవికాసేనిమీలితాదృష్టిరీరితా॥
తా॥ సగముకన్ను తెరచిచూచెడి చూపునిమీలితయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఋషివేషేపారవశ్యేజపేధ్యానేనమస్కృతౌ।
ఉన్మాదే సూక్ష్మదృష్టౌనిమీలితాదృష్టిరీరితా॥

తా॥ ఋషివేషము, పరవశత్వము, జపము, ధ్యానము, నమస్కారము, చిత్తచలన
ము, సూక్ష్మదృష్టి, వీనియందుఈదృష్టియుపయోగింపబడును.

౬ - ఉల్లోకితము॥ శ్లో॥ ఉల్లోకితమితిజ్ఞేయమూర్ధ్వభాగోన్నతాఽనతమ్॥
తా॥ మీదికినిక్కించివంపబడినదృష్టి ఉల్లోకితము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ధ్వజాఽగ్రేగోపురేదేవమణ్టపేపూర్వజన్మని।
ఔన్నత్యేచన్ద్రికాదౌచ ఉల్లోకితనిరీక్షణమ్॥

తా॥ ధ్వజముకొన, గోపురము, దేవమండపము, పూర్వజన్మము, పొడుగు, వెన్నెల
మొదలగునవి వీనియందు ఈదృష్టి వినియోగింపబడును.

౭ - అనువృత్తము॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వాఽధోవీక్షణంవేగాదనువృత్తనిరీక్షణమ్॥
తా॥ క్రిందమీదుగాజూచునట్టి వడిగలచూపుఅనువృత్తము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ కోపదృష్టౌప్రియామన్త్రేఽప్యనువృత్తనిరీక్షణమ్॥
తా॥ కోపముతోజూచుట, ప్రీతితోపిలుచుట, వీనియందుఈదృష్టివినియోగింపను.

౮ - అవలోకితము॥ శ్లో॥ అధస్తాద్దర్శనంయత్త దవలోకితముచ్యతే॥
తా॥ క్రిందుచూచెడిచూపు అవలోకితము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఛాయాఽలోకేవిచారేచ శయ్యాయాంపఠనక్రమే।
స్వాఽఙ్గావలోకనేయానేప్యవలోకితముచ్యతే॥

తా॥ నీడనుచూచుట, విచారము, పాన్పు, చదువుట, తనయవయవములనుజూ
చుకొనుట, పోవుట వీనియందు ఈదృష్టి వినియోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థదృష్టిభేదాః.

శ్లో॥ సమాప్రలోకితాస్నిగ్ధా శృంగారాలోకితాఽద్భుతా । కరుణావిస్మయా దృష్టావిషణ్ణాచభయానకా । సాచీద్రుతావీరరౌద్రేదూరేంగితవిలోకితా । వితర్కితాశంకితాచఅభితప్తావలోకితా । శూన్యాహర్షోగ్రవిభ్రాన్తా శాన్తామీలితసూచనా । లజ్జితామలినాత్రస్తామ్లానాముకుళకుఞ్చితే । ఆకాశాత్యర్ధముకుళాఅనువృత్తాచవిప్లుతా । జిహ్మావికోశామదిరాహృద్యాలలితసంజ్ఞికా । చతుశ్చత్వారింశతీతిదృష్టిభేదాఃప్రకీర్తితాః॥

తా॥ సమ, ప్రలోకిత, శృంగార, స్నిగ్ధ, ఉల్లోకిత, అద్భుత, కరుణ, విస్మయ, దృష్ట, విషణ్ణ, భయానక, సాచి, ద్రుత, వీర, రౌద్ర, దూర, ఇంగిత, విలోకిత, వితర్కిత, శంకిత, అభితప్త, అవలోకిత, శూన్య, హర్ష, ఉగ్ర, విభ్రాంత, శాంత, మీలిత, సూచన, లజ్జిత, మలిన, త్రస్త, మ్లాన, ముకుళ, కుంచిత, ఆకాశ, అర్ధముకుళ, అనువృత్త, విప్లుత, జిహ్మ, వికోశ, మదిర, హృద్య, లలిత, అనిదృష్టిభేదములు నలువది నాలుగు.

౧ - అందు, సమ॥ శ్లో॥ వీక్షితంసురనారీవసమాచేదభిధీయతే॥

తా॥ దేవతాస్త్రీవలె రెప్పపాటులేకచూడబడినదిసమదృష్టియనబడును.

విని॥ శ్లో॥ సమాదిషుప్రయోక్తవ్యమితినాట్య విదోవిదుః॥

తా॥ సమముగజూచుట మొదలైనవానియందు ఈదృష్టివినియోగింపబడునని నాట్యశాస్త్రిజ్ఞులుచెప్పుదరు.

౨ - ప్రలోకిత॥ శ్లో॥ ప్రలోకితాపరిజ్ఞేయాదర్శనంపార్శ్వభాగయోః॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలనుజూచెడిచూపుప్రలోకిత యనబడును.

విని॥ శ్లో॥ ఉభయోః పార్శ్వయోర్వస్తు దర్శనాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలనుండు వస్తువులుమొదలైనవానిని జూచుటయందు ఈదృష్టి వినియోగించును.

౩ - స్నిగ్ధ॥ శ్లో॥ సహర్షా సాభిలాషాచమనోజ్ఞాన్తఃప్రకాశినీ।
స్మరోద్రేకాభవేత్స్నిగ్ధా స్నిగ్ధాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ సంతోషముతోడను అభిలాషముతోడను గూడినదియు, మనోజ్ఞత గలదియు, అంతర్వికాసముగలదియు, మన్మథోద్రేకముగలదియునైన దృష్టిస్నిగ్ధయనబడును. ఇదిస్నేహముగల వస్తువుమొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౪-శృంగార॥ శ్లో॥ హర్షోత్పన్నప్రమోదోత్థా కామంకామవశంవదా॥ శృఙ్గారదృష్టిఃకాన్తానాం భ్రూక్షేపాపాఙ్గసమ్భవా ॥ భవేన్మనోభవావిష్టకామినీవీక్షణాదిషు॥

తా॥ సంతోషమువలన బుట్టిన సుఖవిశేషమునందుగలిగినదియు, మిక్కిలి మన్మథా ధీనమయినదియు, కనుబొమ్మలు నిక్కించుటగల మనోజ్ఞ రాంత్రకపుగంటి చూపువలన గలిగినదియునైన చూపు శృంగారదృష్టియనబడును. ఈదృష్టి మన్మథావేశముగల స్త్రీలను జూచుట మొదలగువానియందు చెల్లును.

౫ - ఉల్లోకిత॥ శ్లో॥ ఉల్లోకితాపరిజ్ఞేయా ఊర్ధ్వభాగావలోకనమ్॥

తా॥ మీదిభాగమును జూచుటగలది ఉల్లోకితదృష్టి యనబడును.

విని॥ శ్లో॥ అత్యున్నతాదివస్తూనాంపూర్వజన్మ నియుజ్యతే॥

తా॥ పొడువులగు పదార్థములను జూచుటయందును, పూర్వజన్మమును తలచుట యందును, ఈదృష్టి చెల్లును.

౬ - అద్భుత॥ కిఞ్చిత్కుఞ్చితపక్ష్మాగ్రా విస్మయోత్ఫుల్లతారకా।
సవికాససమా దృష్టిరద్భుతేతి ప్రకీర్త్యతే॥

తా॥ కొంచెమువంపబడిన రెప్పలకొనలును, ఆశ్చర్యముచేత విప్పబడిన కనుగ్రుడ్లును గలవిలాసముతోడిసమమైనచూపు అద్భుతదృష్టియనబడును.

విని॥ శ్లో॥ ఏషాతు భావశాస్త్రజ్ఞైరద్భుతాదిషు కీర్తితా॥

తా॥ ఈదృష్టి ఆశ్చర్యము మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౭ - కరుణ॥ శ్లో॥ విస్రస్తార్ధప్రసాదాస్యా దృష్టిర్బాష్పరతారకా।
నాసాగ్రావలోకినీదృష్టిః కరుణా కరుణారసే॥

తా॥ దిగువకువ్యాపించినదియు, సగము తెరవబడినదియు, కన్నీళ్లుగలదియు, మంచిదియు, మెల్లగా తిరుగుచున్న నల్లగ్రుడ్లుగలదియు, ముక్కుకొనయందు నిలుపబడినదియునైనచూపు కరుణాదృష్టియనబడును. ఈదృష్టి కరుణారసమునందు వినియోగపడును.

౮ - విస్మయ॥ శ్లో॥ ఉద్ధతారచనా తిర్యక్స్థం వమా వికసితా తథా।
విస్పృష్టపుటయుగ్మాచ విస్మయా విస్మయాదిషు॥

తా॥ మిక్కిలినిక్కను చూపునదియు, సమమయినదియు, వికాసముగలదియు, చక్కగా తెరవబడిన రెప్పలు గలదియునైన చూపు విస్మయదృష్టి యనబడును. ఈదృష్టి ఆశ్చర్యము మొదలైనవానియందు చెల్లును.

౯ - దృప్త॥ శ్లో॥ స్థిరా వికాససహితా నిశ్చలీకృతతారకా।
స్వసన్నివేశినీ దృప్తా దృష్టిరుత్సాహగోచరా॥

తా॥ నిలుకడగలదియు, వికాసముతోగూడినదియు, చలింపని నల్లగ్రుడ్లుగలదియు, స్వస్థానగతమయినదియునై నదృష్టి దృప్తయనబడును. ఇది ఉత్సాహమందు చెల్లును.

౧౦ - విషణ్ణ॥ శ్లో॥ విస్ఫారితపుటద్వన్ద్వా విస్రస్తాక్షనిమేషణా।
స్తబ్ధతారా మనాగ్దృష్టిర్విషణ్ణేతి నిగద్యతే॥

తా॥ విరిసిన రెప్పలును, తొలగిన రెప్పపాట్లును, చలింపని నల్లగ్రుడ్లును గలదివిష ణ్ణదృష్టి యనబడును.

వి - శ్లో॥ విషాదేచైవచిన్తాయాందృష్టిరేషాప్రకీర్తితా॥

తా॥ ఖేదమునందును, విచారమునందును, ఈదృష్టివినియోగించును.

౧౧ - భయానక॥ శ్లో॥ స్తబ్ధోద్వృత్తపుటాత్యర్థంచఞ్చలాఫుల్లతారకా॥
భయానకాభవేద్దృష్టిఃభృశంభీతేభయానకే॥

తా॥ చలింపనిమీదికి ఎత్తబడినరెప్పలతో మిక్కిలిచలించుచు వికాసమునొందియున్ననల్లగ్రుడ్లుగలచూపుభయానకదృష్టియనబడును. ఇదిమిక్కిలి భయపడినదానియందును, భయానకరసమునందును, వినియోగపడును.

౧౨ - సాచి॥ శ్లో॥ సాచీదృష్టిరితిజ్ఞేయా అపాఙ్గచలనక్రమాత్॥
ఇఙ్గితాదిష్వియంప్రోక్తాభరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ క్రమముగాకడకంటివరకుచలించునది సాచీదృష్టియనబడును. ఈదృష్టిజాడచూపుటమొదలైనవానియందు వినియోగించునని భరతశాస్త్రజ్ఞులుచెప్పుదురు.

౧౩ - ద్రుత॥ శ్లో॥ తారాద్వయస్యచలనాద్ద్రుతదృష్టిరుదాహృతా॥

తా॥ రెండునల్లగ్రుడ్లయొక్కచలనముగలదిద్రుతదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఏతస్యావినియోగస్తుసమ్భ్రమాదిషుకీర్తితా॥

తా॥ ఈదృష్టిసంభ్రమముమొదలైనవానియందువినియోగింపబడును.

౧౪ - వీర॥ శ్లో॥ దీప్తావికసితాఫుల్లామధ్యాగామ్భీర్యశాలినీ।
వీరావీరరసేప్రాహురక్షుబ్ధాసమతారకా॥

తా॥ వెలుగునదియు, తేటయయినదియు, వికసినదియు, ఉగ్రమును శాంతమును గాక మధ్యస్థమై యుండునదియు, లోపలనణగిన యభిప్రాయము గల్గదియు, కలక లేనిదియు, సమములయిన నల్లగ్రుడ్లు గలదియునైన చూపు వీరదృష్టి యనబడును. ఈ దృష్టి వీరరసమునందు వినియోగించును.

౧౫ - రౌద్ర॥ శ్లో॥ అస్నిగ్ధాలోహితాక్రూరానిస్తబ్ధపుటతారకా। భ్రుకుటీ
కుటిలోద్వృత్తా రౌద్రారౌద్రేదృగుచ్యతే॥

తా॥ ప్రీతిలేనిదియు, ఎరుపయినదియు, క్రూరమయినదియు, చలించెడిరెప్పలు నల్లగ్రుడ్లు గలిగినదియు, వంకరైన కనుబొమలు గలిగినదియు, మీదికి తెరవబడియునైన చూపు రౌద్ర దృష్టియనబడును. ఈ దృష్టి రౌద్రరసమునందు వినియోగించును.

౧౬ - దూర॥ శ్లో॥ కిఞ్చిదూర్ధ్వవికాసేనదూరదృష్టిరుదాహృతా॥

తా॥ కొంచెముమీది కెత్తబడిన చూపు దూర దృష్టి యనబడును.

వి॥ శ్లో॥ దూరావలోకనేప్రోక్తా భావశాస్త్రవిచక్షణైః॥

తా॥ దూరముననుండు వస్తువులను జూచుటయందు ఈదృష్టి వినియోగపడును.

౧౭ - ఇంగిత॥ శ్లో॥ సమాశ్లేషితదృష్టిస్స్యాత్కటాక్షచలనక్రమాత్।
ఇఙ్గితాదిష్వియంభావ నేతృభిస్సముదాహృతా॥

తా॥ కడకన్నులచలనమువలన సంతోషముతో గూడిన చూపు ఇంగిత దృష్టి అనబడును. ఇది జాడచూపుట మొదలైనవానియందు వినియోగింపబడును.

౧౮ - విలోకిత॥ శ్లో॥ వీక్షణంపృష్ఠభాగేయ త్తద్విలోకిత ముచ్యతే।
ఇయందృష్టిర్భవేత్పశ్చాద్దేశవృత్త్యవలోకనే॥

తా॥ వెనుకతట్టు చూచునట్టిచూపు విలోకిత దృష్టియనబడును. ఇది వెనుకతట్టు ఉండువానినిజూచుటయందు వినియోగపడును.

౧౯ - వితర్కిత॥ శ్లో॥ వికాసితోద్వృత్తపుటా తథైవోత్ఫుల్లతారకా।
త్రాసితాసమతారాచ దృష్టిర్జ్ఞేయావితర్కితా॥

తా॥ తేటయై మీదికి తెరవబడిన రెప్పలు గలదియు, ప్రకాశములైనవల్లగ్రుడ్లు గలదియు, భయముతో గూడినదియు, సమములైన నల్లగ్రుడ్లుగలదియునైన చూపు వితర్కితా దృష్టియనబడును.

విని॥ శ్లో॥ ఏషాతుభావశాస్త్రజ్ఞై రూహాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ ఈదృష్టి ఊహించుట మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౨౦ - శఙ్కిత॥ శ్లో॥ కిఞ్చిచ్చలాస్థిరాకిఞ్చి దున్నతాతిర్యగాయతా।
గూఢాచకితతారాచ శఙ్కితాదృష్టిరుచ్యతే॥

తా॥ కొంచెము చలనము గలదియు, కొంచెము నిలుకడగలదియు, నిక్కినదియు, అడ్డమువిరివిగలదియు, మరుగైనదియు, బెదరును తోపించెడి నల్లగ్రుడ్లుగలదియు నైనచూపు శంకిత దృష్టియనబడును.

విని॥ శ్లో॥ శఙ్కాదిషుప్రయోక్తవ్యా ప్రోక్తానాట్యవిశారదైః॥

తా॥ ఇదిశంక మొదలయినవానియందు వినియోగింపబడును.

౨౧ - అభితప్త॥ శ్లో॥ పుటప్రచలనంయత్రతారకాదర్శవాలసా।
అభితప్తానకృద్దృష్టిర్ని ర్వేదశ్రమఖేదయోః॥

తా॥ రెప్పలకదలికయు నల్లగ్రుడ్లతోపికయుగలమెల్లనిచూపు అభితప్తదృష్టియనబడును. ఇదివిసుగుమొదలగు వానియందు వినియోగించును.

౨౨ - అవలోకిత॥ శ్లో॥ అధస్తాద్దర్శనంయ త్తదవలోకితముచ్యతే॥

తా॥ క్రిందుగ చూచెడిచూపు అవలోకితదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ వినియోగోఽథ వేదస్యావిచారపఠనాదిషు॥

తా॥ ఈదృష్టివిచారము చదువుట మొదలైన విషయములందువినియోగించును.

౨౩ - శూన్య॥ శ్లో॥ సమతారాపుటాబాహ్యా నిష్కమ్పాశూన్యదర్శనా॥
బాహ్యార్థగ్రహణేచేయంశూన్యదృష్టిరుదాహృతా॥

తా॥ సమములైనవల్లగ్రుడ్లును రెప్పలను గలదియు, బయలుపడినదియు, చలనములేనిదియు, శూన్యమునుచూచునదియునైన చూపుశూన్యదృష్టియనబడును. ఇదిబాహ్యార్థగ్రహణమునందువినియోగించును.

౨౪ - హృష్ట॥ శ్లో॥ చఞ్చలాదృశ్యతేయత్రరుచిరాచనిమేషభాక్।
ఈషత్సఙ్కుచితాదృష్టిర్హృష్టాహాసేప్రయుజ్యతే॥

తా॥ చలించునదియు, మనోహరమయినదియు, రెప్పపాట్లుగలదియు, కొంచెము వంచబడినయునైనచూపుహృష్టదృష్టియనబడును. ఈదృష్టినవ్వునందు వినియోగపడును.

౨౫ - ఉగ్ర॥ శ్లో॥ సమ్యగ్వికసితాకిఞ్చిదపాఙ్గద్వయశోణిమా।
ఉగ్రదృష్టిస్సమాఖ్యాతాఉగ్రాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ రెప్పగావికసించినదియు రెండుకనుగొనలందును ఎరుపుగలదియునైనచూపు ఉగ్రదృష్టియనబడును. ఇదిఉగ్రము మొదలైనవానియందుచెల్లును.

౨౬ - విభ్రాన్త॥ శ్లో॥ చలత్తారాచవిభ్రాన్తాదృష్టిర్విస్రస్తదర్శనా॥
మధ్యేస్యావికలోత్ఫుల్లావిభ్రాన్తాసమ్భ్రమాదిషు॥

తా॥ చలించుచున్న నల్లగుడ్లుగలిగినదియు, భ్రమించునదియు, ప్రీతినిగనబరుచునదియు, నడుమనడుమ వెలవెలపాటును తేటదనమును గలిగినదియునైన చూపు విభ్రాంతదృష్టియనబడును. ఇదిసంభ్రమము మొదలైనవానియందువినియోగపడును.

౨౭ - శాన్త॥ శ్లో॥ క్రమమాణపుటాసన్నాకిఞ్చిచ్చఞ్చలలోచనా।
చలత్తారాకృతాపాఙ్గాదృష్టిశ్శాన్తాశమాదిషు॥

తా॥ క్రమమయిన రెప్పలకూడికగలదియు, కొంచెముచలించునట్టికన్నులు గలిగినదియు, చలించుచున్న నల్లగుడ్లు గలిగినదియునైనచూపు శాంతదృష్టియనబడును. ఇది శమము మొదలైన వానియందుచెల్లును.

౨౮ - మీలిత॥ శ్లో॥ దృష్టేరర్ధవికాసేనమీలితాదృష్టిరీరితా॥

తా॥ సగము తెరవబడిన కన్నులుగలది మీలితదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ పారవశ్యాదిభావేషు ప్రయోక్తవ్యానిమీలితా॥

తా॥ పరవశత్వము మొదలైనభావములయందు ఈదృష్టియుపయోగింపబడును.

౨౯ - సూచనా॥ శ్లో॥ హస్తాభియోగచలనాత్కిఞ్చిన్ముకుళితాకృతిః।
సూచనాదృష్టిరాఖ్యాతాసూచనాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ చేసైగననుసరించి కొంచెము మూయబడినకన్నులుగలది సూచనాదృష్టియనబడును. ఇదిజాడచూపుట మొదలైనవానియందుచెల్లును.

30 - లజ్జిత॥ శ్లో॥ పతితోర్ధ్వపుటావ్రీడాఅధరచ్యుతతారకా।
కిఞ్చిత్కుఞ్చితపక్ష్మాగ్రాలజ్జితాలజ్జితాదిషు॥

తా॥ వాలినమీది రెప్పలును, సిగ్గువలనవాల్పబడిన నల్లగుడ్లును, కొంచెము ముడిగినరెప్పలకొనలునుగలది లజ్జితదృష్టియనబడును. ఈదృష్టిసిగ్గుపడుటది మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

3౧ - మలిన॥ శ్లో॥ మలినాన్తాచలత్పక్ష్మాకిఞ్చిన్ముకుళితాకృతిః।
అక్ష్యాచాకృష్టతారాదృఙ్మలినాదృశ్యతేస్త్రియామ్॥

తా॥ సంకోచించినకనుగొనలును చంచలములైనరెప్పలును గలిగికొంచెముమూడిగినకన్నులచే ఆకర్షింపబడిన నల్లగుడ్లుగలది మలినదృష్టి యనబడును. ఇది స్త్రీయందు గనబడును.

౩౨ - త్రస్త॥ శ్లో॥ ఆస్ఫురద్వికసితాపూర్వంపశ్చాద్విరళతారకా।
త్రస్తాత్రాసముదేద్దృష్టిః స్ఫురదుద్వృత్తపుటద్వయా॥

తా॥ తొలుతవికాసముగలదై పిమ్మటచలించుచున్న నల్లగ్రుడ్లతో సరిగామీదికెత్తబడిన రెప్పలుగలది త్రస్తదృష్టియనబడును. ఇదిభయమందును మదమునందును చెల్లును.

౩౩ - మ్లాన॥ శ్లో॥ శిథిలామన్థరచలాక్రమాన్నిర్భగ్నతారకా।
పక్ష్మాగ్రభ్రూపుటామ్లానా యోజ్యామ్లానాదికేష్వియమ్॥

తా॥ సడలినకొంచెపుకదలికతో క్రమముగాసోలుచున్న నల్లగ్రుడ్లుగలిగి రెప్పలకొనలనంటుచున్నకనుబొమ్మలుగలది మ్లానదృష్టియనబడును. ఇది వాడినవస్తువులందు చెల్లును.

౩౪ - ముకుళ॥ శ్లో॥ స్ఫురదాసక్తపక్ష్మాగ్రా సౌమ్యామిళితతారకా।
మీలితోర్ధ్వపుటాదృష్టిరానన్దేముకుళాభవేత్॥

తా॥ కదలుచున్న రెప్పలకొనలచేరికయు, తిన్నదనమును, కలసిననల్లగ్రుడ్లును, మూయబడిన పైరెప్పలునుగలది ముకుళదృష్టియనబడును. ఇదియానందమునందువినియోగించును.

౩౫ - కుఞ్చిత॥ శ్లో॥ కిఞ్చిత్కుఞ్చితపక్ష్మాగ్రపుటాత్యర్థం నికుఞ్చితా।
తారాభ్యాంకుఞ్చితాదృష్టి రనిష్టానూయతాదిషు॥

తా॥ కొంచెమువాల్చబడిన కొనరెప్పలును మిక్కిలిలోగొనబడిన నల్లగ్రుడ్లునుగలది కుంచితదృష్టియనబడును. ఇదిఅనిష్టమునందును అసూయతమొదలైనవానియందును వినియోగపబడును.

౩౬ - ఆకాశ॥ శ్లో॥ ఆకాశదృష్టిరాకాశే బహువ్యావృతతారకా।
ఏషాప్యాకాశసఞ్చారి వస్త్వాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ ఈదృష్టి ఆకాశమునందును, మీదిభాగమునందు సంచరించెడి వస్తువులందును చెల్లును.

౩౭ - అర్ధముకుళ॥ శ్లో॥ సస్మితాచభవేత్తారా కిఞ్చిదున్మిషితాపుటా।
స్యాదర్ధముకుళాదృష్టిశ్చానన్దాహ్లాదగోచరా॥

తా॥ చిరునవ్వుతో మీదికి కూరుకొనబడుచున్న రెప్పలుగలది అర్ధముకుళదృష్టియనబడును. ఇదిఆనందాహ్లాదములకు గోచరమైయుండును.

౩౮ - అనువృత్త॥ శ్లో॥ అనువృత్తాయదుక్తం తద్భూయోభూయోనిరీక్షణమ్॥

తా॥ మాటిమాటికిచూచుటగలది అనువృత్తదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ త్వరాదిషుప్రయోక్తవ్యాకలితాభావకోవిదైః॥

తా॥ ఇదితత్తరపాటుమొదలగువానియందు వినియోగింపబడును.

౩౯ - విప్లుత॥ శ్లో॥ స్ఫురితోత్ఫుల్లపతితపుటావృద్విప్లుతాభవేత్॥

తా॥ కదలింపబడి విరిసివాలబడిన రెప్పలుగలదివిప్లుతదృష్టియనబడును.

విని॥ శ్లో॥ ఏషాతుసర్వవస్తూనాంసౌన్దర్యాద్యవలోకనే॥

తా॥ ఈదృష్టి అన్నివస్తువులయొక్క సౌందర్యాదులను జూచుటయందుచెల్లును.

౪౦ - జిహ్మ॥ శ్లో॥ ఆకుఞ్చితపుటాగూఢతిర్యఙ్మన్థరలోకినీ।
జిహ్మాదృగ్గూఢతారాస్యాద్గూఢార్థానూయతాదిషు॥

తా॥ అంతటనువాల్పబడిన రెప్పలుగలిగి పయికితెలియక అడ్డముగాను మెల్లగాను చూచుటగలది జిహ్మదృష్టియనబడును. ఇదిగూఢార్థములయందును అనూయ మొదలైన వానియందునుచెల్లును.

౪౧ - వికోశ॥ శ్లో॥ అనిమేషాచలత్తారా వ్యాకోచితపుటద్వయా।
వికోశాఖ్యాభవేద్దృష్టిః హర్షాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ రెప్పపాటులేనిదియు, చలించుచున్న నల్లగ్రుడ్లుగలదియు, సంకుచితములైన రెప్పలుగలదియునైన చూపువికోశదృష్టియనబడును. ఇది సంతోషము మొదలైనవాని యందుచెల్లును.

౪౨ - మదిర॥ శ్లో॥ అఞ్చితామార్గితా మధ్యా ఘూర్ణాక్షీ కుఞ్చితాచలా।
ఘూనినాకీర్తితాదృష్టిః మదిరాతరుణేమదే॥

తా॥ ఒప్పిదమును ఎక్కులుజూచుటయు కలతపాటునుగలదియు, మధ్యస్థమయి క్రిందికివాల్పబడినదియు, బెదరుగలదియునైన చూపుమదిరాదృష్టియనబడును. ఇదితరుణ మదమునందు చెల్లును.

౪౩ - హృద్య॥ శ్లో॥ అవ్యవస్థితసమ్భ్రాన్తామనాగ్లులితతారకా।
ఆకుఞ్చితపుటాహృద్యామధ్యమాదిషు యుజ్యతే॥

తా॥ నిలుకడలేనిదైతడబాటుగలిగి కొంచెముచలింప జేయబడిననల్లగ్రుడ్లునువంప బడనరెప్పలునుగలమనోజ్ఞమైన చూపు హృద్యదృష్టి యనబడును. ఇదిమధ్యమములైన వస్తువులయందుచెల్లును.

౪౪ - లలిత॥ శ్లో॥ భ్రూక్షేపాకుఞ్చితాపాఙ్గాస్మితాస్మరకృతేనచ।
వికాసేనాన్వితాదృష్టిఃలలితాలలితాదిషు॥

తా॥ కనుబొమ్మలకదలికచేముడుగజేయబడిన కడకన్నులుమన్మథవికారమువలనిచి రునవ్వును, తేటదనమునుగలది లలితదృష్టియనబడును. ఇదిఆనందకరములైన వస్తువుల యందుచెల్లును.

అథగ్రన్థాన్తరస్థభ్రూభేదానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ సహజాపతితోత్క్షిప్తాచతురారేచితాతథా।
కుఞ్చితేతిషడేవాత్రభ్రూచాతుర్యవతీక్రియా॥

తా॥ సహజ, పతిత, ఉత్క్షిప్త, చతుర, రేచిత, కుంచిత, అని భ్రూభేద ములు (కనుబొమలచతురత్వముగల క్రియలు) ఆరువిధములుగా జెప్పబడుచున్నది.

౧ - సహజ॥ శ్లో॥ సహజాస్యాత్స్వభావభ్రూః వికారరహితాముఖే।
సహజాదిషుయుజ్యేతఇతిభావవిదోవిదుః॥

తా॥ ముఖమందేవికారమును లేక స్వాభావికముగనుండెడి క్రియగలకనుబొమ్మ సహజభ్రూవనబడును. ఇది. స్వభావము మొదలైనవానియందు చెల్లును.

౨ - పతిత॥ శ్లో॥ అసంచలభ్రూయుగంచపతనాత్పతితామతా॥

తా॥ చలింపనికనుబొమ్మలను వాల్చునట్టి క్రియగలది పతితభ్రూవనబడును.

విని॥ శ్లో॥ జుగుప్సాయాం విస్మయేచ అసూయాయాంభవేదసా॥

తా॥ ఇదిరోతపడుటయందును, ఆశ్చర్యమందును, ఓర్వనితనమందును,చెల్లును.

౩-ఉత్క్షిప్త॥ శ్లో॥ ఏకావాసాద్వితీయావాయుగుత్క్షిప్తవతీతరామ్। ఉత్క్షిప్తాసాభవేత్ స్త్రీణాంకోపేసత్యవచస్యపి ॥ శృఙ్గారభావేలీలాయాంభ్రూరేషావినియుజ్యతే॥

తా॥ కనుబొమ్మలురెంటియందును ఒక్కటిగాని రెండునుగాని మిక్కిలినిక్కింపబడునేని ఉత్క్షిప్తభ్రూవనబడును. ఇదిస్త్రీల కోపమునందును, సత్యవచనమునందును, శృంగారభావచేష్టయందును, లీలయందును, వినియోగింపబడును.

౪ - చతుర॥ శ్లో॥ ద్వితీయసహితాస్తోకాస్ఫురితాయదిమన్థరా।
చతురాముఖసంస్పర్శాహృదయానన్దసమ్భ్రమే॥

తా॥ రెండు కనుబొమ్మలకూడికతో కొంచెము మెల్లగాచలింపజేయబడియెనేని చతురభ్రూవగును. ఇదిముఖముతాకుట, మనస్సంతోషము, వేగిరపాటు, వీనియందు ఉపయోగింపబడును.

౫ - రేచిత॥ శ్లో॥ లావణ్యమనురాక్షిప్తాయద్యేకారేచితామతా॥

తా॥ అందముగాను ఇంపుగాను ఒకబొమ్మ వంపబడునేనిఅదిరేచితభ్రూవనబడును.

విని॥ శ్లో॥ రహస్యశ్రవణే సాధుకలనేపదవీక్షణే॥

తా॥ ఇదిరహస్యమునువినుట, మంచిదిఅనుట, స్థానవీక్షణము వీనియందుచెల్లును.

౬ - కుంచిత॥ శ్లో॥ ఏకావాసాద్వితీయావా కుఞ్చితాకుఞ్చితామతా॥

తా॥ ఒకబొమ్మయేనియును రెండుబొమ్మలు నేని ముడిగింపబడినయెడ అదికుంచితభ్రూవనబడును.

విని॥ శ్లో॥ మోట్టాయితే కుట్టమితే విలాసేకిలికించితే॥

తా॥ ఇదిమోట్టాయితము, కుట్టమితము, విలాసము, కిలికించితము, అనుశృంగారచేష్టావిశేషములందు వినియోగింపబడును. మోట్టాయితముమొదలగువానియర్థము భరతరసప్రకరణమందు వివరింపబడియున్నది.

అథచతుర్విధగ్రీవాభేదానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ సున్దరీచతిరశ్చీనాతథైవపరివర్తితా।
ప్రకమ్పితాచభావజ్ఞైర్జ్ఞేయాగ్రీవాచతుర్విధా॥

తా॥ సుందరి, తిరశ్చీన, పరివర్తిత, ప్రకంపిత అని గ్రీవా(మెడ) భేదములు నాలుగువిధములుగా భావజ్ఞులచే జెప్పబడియున్నవి.

౧ - సున్దరి॥ శ్లో॥ తిర్యక్ప్రచలితా గ్రీవా సున్దరీతి నిగద్యతే॥

తా॥ అడ్డముగా గదలింపబడినది సుందరీ గ్రీవయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ స్నేహారమ్భే తథా యత్నే సమ్యగర్థేఽపి చ స్మృతా।
సరసత్వాఽనుమోదే చ సా గ్రీవా సున్దరీ మతా॥

తా॥ స్నేహారంభము, యత్నము చేయుట, మంచిదనుట, తలచుట, సరసము, అనుమోదము, వీనియందు ఈ గ్రీవయుపయోగింపబడును.

౨ - తిరశ్చీన॥ శ్లో॥ పార్శ్వద్వయోర్ధ్వభాగే తు చలనాత్సర్పయానవత్।
సా గ్రీవా తు తిరశ్చీనేత్యుచ్యతే నాట్యకోవిదైః॥

తా॥ ఇరుప్రక్కల నూర్ధ్వభాగములయందు సర్పగతివలె గదలించుటగలది తిరశ్చీనా గ్రీవయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఖడ్గభ్రమే సర్పగత్యాం తిరశ్చీనా నిగద్యతే॥

తా॥ కత్తిని త్రిప్పుటయందును నాగుబాము పోవుటయందును ఈ గ్రీవ వినియోగించును.

౩ - పరివర్తిత॥ శ్లో॥ సవ్యాఽపసవ్యచలితా గ్రీవా యత్రార్ధచన్ద్రవత్।
సా తు నాట్యకలాఽభిజ్ఞైర్విజ్ఞేయా పరివర్తితా॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలయందును అర్ధచంద్రాకారముగా కదలింపబడునది పరివర్తితా గ్రీవయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ శృఙ్గారనటనే కాన్తాకపోలపరిచుమ్బనే।
నాట్యతన్త్రకలాభిజ్ఞైర్విజ్ఞేయా పరివర్తితా॥

తా॥ శృంగారనటనమునందును, స్త్రీల చెక్కిళ్లు ముద్దుపెట్టుకొనుటయందును, ఈ గ్రీవయుపయోగించును.

౪ - ప్రకమ్పిత॥ శ్లో॥ పురః పశ్చాత్ప్రచలనాత్కపోతీకణ్ఠకమ్పవత్।
ప్రకమ్పితేతి సా గ్రీవా ప్రోక్తా నాట్యవిశారదైః॥

తా॥ ముందు వెనుకలుగా పావురాయి మెడకదలించునట్లు గదలింపబడునది ప్రకంపిత గ్రీవయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ యుష్మదస్మదితి ప్రోక్తే దేశీనాట్యవిశేషకే । డోలాయాం గణితే చా
ఽపి ప్రయోక్తవ్యా ప్రకమ్పితా॥

తా॥ నీవు నేను అనుటయందును, దేశీయనాట్యమునందును, ఉయ్యాలయందును, లెక్కపెట్టుటయందును, ఈ గ్రీవ యుపయోగింపబడును.

అథద్వాదశహస్త ప్రాణలక్షణం నిరూప్యతే.

శ్లో॥ హస్తానాంద్వాదశ ప్రాణాస్తేషాం లక్షణముచ్యతే॥

తా॥ హస్తప్రాణములు పండ్రెండు, వానిలక్షణము చెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ ప్రసారణంకుఞ్చితఞ్చరేచితంపుఙ్ఖితంతథా । అపవేష్టితకంచాఽపిప్రేరితోద్వేష్టితేతథా ॥ వ్యావృత్తిపరివృత్తిశ్చ సఙ్కేతస్తదనన్తరమ్। చిహ్నంపదార్థటీకేతిప్రాణాద్వాదశహస్తజాః॥

తా॥ ప్రసారణము, కుంచితము, రేచితము, పుంఖితము, అపవేష్టితకము, ప్రేరితము, ఉద్వేష్టితము, వ్యావృత్తి, పరివృత్తి, సంకేతము, చిహ్నము, పదార్థటీకము అనిహస్తజప్రాణములుపండ్రెండు.

౧ - ప్రసారణము॥ శ్లో॥ ప్రసారణమితిప్రోక్తమఙ్గుళీనాంప్రసారణాత్॥

తా॥ వ్రేళ్లనుజాచుటవలననైన హస్తప్రాణము ప్రసారణమనబడును.

౨ - కుఞ్చితము॥ శ్లో॥ కుఞ్చనాదఙ్గుళీనాంచ కుఞ్చితం సముదీరితమ్॥

తా॥ వ్రేళ్లనుముడిగించుటవలననైనహస్తప్రాణము కుంచితమనబడును.

౩ - రేచితము॥ శ్లో॥ అఙ్గుళీనాం ప్రచలనాద్రేచితం పరికీర్తితమ్॥

తా॥ వ్రేళ్లను గదలించుటవలననైన హస్తప్రాణము రేచితమనబడును.

౪ - పుఙ్ఖితము॥ శ్లో॥ పురోభాగేకుఞ్చితోవా రేచితోవాప్రసారితః॥ యోహస్తస్సపతాకాఽదిర్నామ్నాఽసౌపుఙ్ఖితోభవేత్॥

తా॥ పతాకాదిహస్తములందు వ్రేళ్లుముందరికివంచుట కదలించుట చాచుట వీని వలననైన హస్తప్రాణము పుంఖితము అనబడును.

౫ - అపవేష్టితము॥ శ్లో॥ అథస్తాద్గమనంయస్తు హస్తోనామ్నాఽపవేష్టితః॥

తా॥ వ్రేళ్లనుగ్రిందుగా చాచుటయనెడి హస్తప్రాణము అపవేష్టితమనబడును.

౬ - ప్రేరితము॥ శ్లో॥ పశ్చాద్భాగేకుఞ్చితోవా ప్రేరితోవాప్రసారితః।యోహస్తగికథితస్సోఽయంప్రేరితస్తిపూర్వనూరిభిః॥

తా॥ వ్రేళ్లను వెనుకప్రక్కకు ముడిగించుట, కదలించుట, చాచుటయునైన హస్తప్రాణము ప్రేరితము అనబడును.

౭ - ఉద్వేష్టితము॥ శ్లో॥ హస్తానామూర్ధ్వ భాగేయద్గమనంచాఽస్తినర్తనే। తదుద్వేష్టిత మిత్యాహుర్భరతాఽగమవేదినః॥

తా॥ నాట్యకర్మమునందు చేతులను మీదికెత్తుటచేనైన హస్తప్రాణము ఉద్వేష్టితము అనబడును.

౮ - వ్యావృత్తము॥ శ్లో॥ ఉదగ్రతస్తిపార్శ్వభాగే హస్తో వ్యావృత్తకోభవేత్॥

తా॥ పార్శ్వభాగములందు మీదికెత్తబడిన చేతులుగలహస్తప్రాణము వ్యావృత్తమనబడును.

౯ - పరివృత్తము॥ శ్లో॥ పార్శ్వభాగ్యాంచపురో భాగేయోహస్తో నటనే కృతః ॥ పరివృత్తస్సమాఽఖ్యాతో నామ్నాహస్తవిశారదైః॥

తా॥ నాట్యముచేయునపుడు పార్శ్వములనుండి ముందరికట్టునకు చేతులనుత్రెచ్చుట అనుహస్తప్రాణము పరివృత్తము అనబడును.

౧౦ - సజ్కేతము॥ శ్లో॥ ఊహా విధాన రచనా వినా స్థూలోక్తి పర్వకమ్। యోహస్తోనియమం ప్రాప్తస్సనజ్కేత ఉదాహృతః॥

తా॥ స్థూలోక్తిపరంపరలేక ఊహచేత తెలిసికోదగిన సైగగలహస్తప్రాణము సంకేతమనబడును.

౧౧ - చిహ్నము॥ శ్లో॥ ప్రత్యక్షాణాం పరోక్షాణాం వస్తూనాంనాట్యకర్మణి। స్థావరత్వం జజ్గమత్వమేవ మష్టాఽపితాదృశాః । తదాకారప్రకటనం తన్ముఖస్యనిరీక్షణమ్ । తత్థానదర్శనంచాపి తద్వజానాంచదర్శనమ్। తదాయుధప్రకటనం తద్గతాఽర్థ నివేదనమ్। తద్వ్యాప్తదర్శనంచాఽపి తచ్చేష్టా దర్శనంతథా। తేషాంచ దర్శనేత్యాది నానాచిహ్నం విధీయతే॥

తా॥ నాట్యకర్మమునందు ప్రత్యక్షపరోక్షవస్తువులయొక్క స్థావరజంగమత్వములను దెలుపు చిహ్నములు యెనిమిది. అవి వానియాకారములనుజూపుట, వానిముఖములనుజూపుట, అవియుండుతావులనుజూపుట, వాని టెక్కెములనుచూపుట, వానియాయుధములను దెలుపుట, వానియందు గలప్రయోజనములను దెలుపుట, వానిచేవ్యాపింపజేయబడినవానిని దెలుపుట, వానిచేష్టలను దెలుపుట, వానిగురుతులను దెలుపుట. ఈ యెనిమిదిలక్షణములుగల హస్తప్రాణము చిహ్నము అనబడును.

౧౨ - పదార్థటీకము॥ శ్లో॥ పదానాంకథితానాంస్యాదర్థనిర్వాహతాయది। ఇయంపదార్థటీకేతికథితోఽభరతాదిభిః॥

తా॥ చెప్పబడుచుండెడు భావవ్యంజకములైన పదములయర్థములను నిశ్చయపరచునట్టిహస్తప్రాణముపదార్థటీకము అనబడును.

అథహస్తభేదానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ అథేదానీన్తుహస్తానాంలక్షణానియథాక్రమమ్। అసంయుతాస్సంయుతాశ్చద్వేధాహస్తాఃప్రకీర్తితాః॥

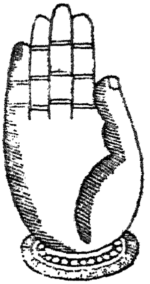
తా॥ ఇకనుహస్తములయొక్క లక్షణములుచెప్పబడును. అవియసంయుతములు సంయుతములు అనిరెండువిధములుగలవి.

అథాష్టావింశతివిధాఽసంయుతహస్తా నిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ పతాకస్త్రిపతాకోఽర్ధపతాకఃకర్తరీముఖః। మయూరాఽఖ్యోఽర్ధచన్ద్రశ్చాఽప్యరాళశ్శుకతుణ్డకః । ముష్టిశ్చశిఖరాఽఖ్యశ్చకపిత్థఃకటకాముఖః । సూచీచన్ద్రకలాకోశ సర్పశీర్షకరస్మృతః । మృగశీర్షస్సింహముఖో లాఙ్గూలస్సోలపద్మకః । చతురోభ్రమరశ్చైవ హంసాఽస్యోహంసపక్షకః । సందంశోముకుళశ్చైవతామ్రచూడస్త్రిశూలకః । అష్టావింశతిహస్తానామేవంనామానివైక్రమాత్॥

తా॥ పతాకము, త్రిపతాకము, అర్ధపతాకము, కర్తరీముఖము, మయూరము, అర్ధచంద్రము, అరాళము, శుకతుండము, ముష్టి, శిఖరము, కపిత్థము, కటకాముఖము, సూచి, చంద్రకల, కోశము, సర్పశీర్షము, మృగశీర్షము, సింహముఖము, లాంగూలము, సోలపద్మము, చతురము, భ్రమరము, హంసాస్యము, హంసపక్షము, సందంశము, ముకుళము, తామ్రచూడము, త్రిశూలము, అను ఇరువదియెనిమిదియు అసంయుతహస్తములనబడును.

పతాకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గుళ్యస్సఙ్కుఞ్చితాఽఙ్గుష్ఠాస్సంశ్లిష్టాః ప్రసృతా యది।
సపతాకకరః ప్రోక్తో నృత్యకర్మవిశారదైః॥

తా॥ అన్ని వ్రేళ్లను చాచి బొటనవ్రేలిని వంచిపట్టునది పతాకహస్తమని నృత్యశాస్త్రవిశారదులు చెప్పుదురు.

వి॥ శ్లో॥ నాట్యారమ్భే వారివాహే వనే వస్తునిషేధనే। కుచస్థలే నిశాయాంచ నద్యామమరమణ్డలే॥ తురఙ్గే ఖణ్డనే వాయౌ శయనే గమనోదితే। ప్రతాపే చ ప్రసాదే చ చన్ద్రికాయాం ఘనాఽతపే। కవాటపాటనే సప్తవిభక్త్యర్థే తరఙ్గకే। వీథీప్రవేశభావేఽపి సమత్వే చాఽఙ్గరాగకే। ఆత్మార్థే శపథే చాఽపి తూష్ణీంభావనిదర్శనే। ఆశీర్వాదక్రియాయాంచ నృపశ్రేష్ఠస్య భావనే। తాళపత్రే చ ఖేటే చ ద్రవ్యాదిస్పర్శనే తథా। తత్ర తత్రేతి వచనే సిన్ధౌ తు సుకృతిక్రమే। సంబుద్ధౌ తు పురోగేఽపి ఖడ్గరూపస్య ధారణే। మాసే సంవత్సరే వర్షే దినే సమ్మార్జనే తథా। ఏవమర్థేషు యుజ్యన్తే పతాకాహస్తభావనాః॥

తా॥ నాట్యారంభము, మేఘము, వనము, వస్తువులను నిషేధించుట, కుచస్థలము, రాత్రి, నది, దేవసమూహము, అశ్వము, ఖండించుట, వాయువు, శయనము, గమనము, ప్రతాపము, ప్రసాదము, చంద్రిక, మిక్కిలి యెండకాయుట, తలుపుతట్టుట, ఏడువిభక్తులు, అల, వీధిలో ప్రవేశించుట, సమముగానుండుట, గంధము పూయుట, తాననుట, పంతము, ఊరకుండుటను తోపించుట, ఆశీర్వదించుట, గొప్పరాజును జూపించుట, తాటాకు, చెంపపెట్టు, పదార్థములను స్పృశించుట, అక్కడనే యక్కడనే యనుట, సముద్రము, సుకృతిక్రమము, సంబోధనము, ముందుగాబోవు వాడనుట, కత్తియాకృతిని జూపుట, మాసము, సంవత్సరము, వర్షము, దినము, సమ్మార్జనము, (అనగా తుడుచుట) ఈ అర్థములయందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

గ్రన్థాన్తరస్థపతాకహస్తలక్షణమ్.

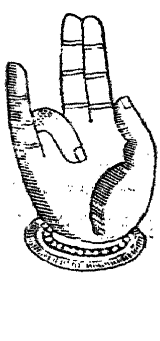
శ్లో॥ సంలగ్నతర్జనీమూలే యత్రాఙ్గుష్ఠో నికుఞ్చితః। ప్రసారితతలాఙ్గుళ్యః పతాకః ప్రభవేత్కరః। ఏకాకినా పురా ధాత్రా పరబ్రహ్మనమాగమె। జయేతి స్తుతివేళాయాం పతాకస్యాకృతిః కరః। యతో భేజే తతో లోకే పతాక ఇతి విశ్రుతః॥ అతఏవ సమస్తానాం హస్తానామయమాదిమః। పతాకో బ్రహ్మణో జాతః శ్వేతవర్ణో ఋషిశ్శివః। బ్రహ్మజాతిర్భవేత్తస్య పరబ్రహ్మాధిదైవతమ్॥

తా॥ తర్జనీమూలమందుజేర్చివంచబడిన బొటనవ్రేలును చాచబడినఅరచేయియు వ్రేళ్లునుగలదిపతాకహస్తమనబడును. మునుపుబ్రహ్మయొంటరిగా పరబ్రహ్మను చేరబోయినప్పుడుపతాకాకృతిగాచేయిచాచి జయవిజయీభవయనిస్తోత్రముచేసెను. ఆకారణముచేత అట్లుపట్టబడినచేయి నాటనుండిలోకమునందుపతాకమనిప్రసిద్ధినొందెను. కనుక ఇదియెల్లహస్తములకును మొదటిదాయెను-ఈ పతాకహస్తము బ్రహ్మవలనబుట్టినది. దీని జాతి బ్రాహ్మణజాతి. వర్ణము తెలుపు. ఋషి శివుడు. అధిదేవత బ్రహ్మము.

విని॥ శ్లో॥ జయేతివచనే మేఘే నిషేధేవిపినేనిశి। యాహీతివచనేయానేవాహేమరుతివక్షసి। పురఃపుణ్యేచాతిశయే ప్రవాహేవిబుధాలయే। హాహాకారేచన్ద్రికాయాం మాతపేసురసఙ్ఘకే। అర్గళాపుటనేకుడ్యే ఖడ్గేనేపరితోషణే। కపోలేచన్దనాలేపే కృపాణేవారివారణే। సమూహేసైన్యసన్నాహే నమయేభయవారణే। అపాశ్రయేఆపచయేపిధానే శయనేభువి। జ్వాలాసువర్షధారాసు తరఙ్గేపక్షిపక్షకే। ప్రభువిజ్ఞాపనేత్రేతి వాక్యేయాదృశితాదృశి। చపేటేవస్తుసంస్పర్శే సరస్యాం మజ్జమజ్జనే। వ్యాజస్తుతౌప్రతాపేచదేవతానాంనివేదనే। పార్శ్వాశ్లేషే పతాకాయాం ప్రవాతే వసనాశ్ఛిదే। శైత్యేతాపేధాళధళ్యే ఛాయాయాంవత్సరేఋతౌ। అయనేవాసరేపక్షేమాసే స్వచ్ఛేసుహాసకే। సమానన్నేపాలయేతిలాలయేతిచభాషణే। బ్రహ్మజాతౌశుభ్రవర్ణే పతాకోత్రనియుజ్యతే॥

తా॥ జయజయయనుట, మేఘము, నిషేధము, అడవి, రాత్రి, పొమ్మనుట, నడచుట, గుఱ్ఱము, గాలి, రొమ్ము, ఎదురు, పుణ్యము, అతిశయము, ప్రవాహము, దేవలోకము, హాహాకారము, వెన్నెల, ఎండ, దేవతాసమూహము, గడియతీయుట, గోడ, నరకుట, సంతోషము, చెక్కిలి, గందముపూయుట, కత్తి, నీటికికట్టవేయుట, గుంపు, దండుయొక్కఆయిత్తము, సమయము, వెరపుతీర్చుట, ఆశ్రయములేమి, కప్పుట, పానుపు, భూమి, నిప్పుమంట, వానధార, అల, పక్షిరెక్క, ప్రభువుతో మనవిచేయుట, కన్ను, మాట, ఎట్టిది అట్టిదియనుట, చెంపపెట్టు, వస్తువులనుఅంటుట, కొలను, ఒడలుపిసుకుట, నెపముపెట్టిపొగడుట, ప్రతాపము, దేవతానివేదనము, ప్రక్కకౌగిలింత, జెండా, పెద్దగాలి, కొంగు, చలి, ఉక్క, తళతళ, నీడ, సంవత్సరము, ఋతువు, ఆయనము, పగలు, పక్షము, మాసము, తేట, గొప్పవంశము, నమోపించినదిఅనుట, పాలింపుముఅనుట, బ్రాహ్మణజాతి, శుభ్రవర్ణము, వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

త్రిపతాకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సఏవత్రిపతాకస్స్యా ద్వక్రితానామికాఙ్గుళిః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన పతాకహస్తమందలి యనామిక, (అనగా చిటికినవ్రేలికి ముందువ్రేలు) వంచబడెనేని యది త్రిపతాకహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ మకుటేవృక్షభావేచ వజ్రేతద్ధరవాసవే। కేతకీకుసుమేదీపే వహ్నిజ్వాలా విజృమ్భణే॥ కపోతేపత్రలేఖాయాం బాణార్థే పరివర్తనే। స్త్రీపుంసయోస్సమాయోగే యుజ్యతే త్రిపతాకకః॥

తా॥ కికీటము, వృక్షనామము, వజ్రాయుధము, ఇంద్రుడు, మొగలిపువ్వు, దీపము, అగ్నిజ్వాలలపైకిలేచుట, చెక్కిలి, మకరికాపత్రరేఖ, బాణార్థము, మార్పు, స్త్రీపురుషులచేరిక, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరే త్రిపతాకహస్తలక్షణమ్.

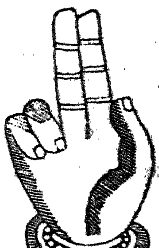
శ్లో॥ పతాకేఽనామికా వక్రా త్రిపతాకః కరో భవేత్ । శక్రేణాన్నాయతో వజ్రో హస్తస్యానామికాం వినా । పతాకస్య త్రిభాగేన త్రిపతాక ఇతి స్మృతః । వాసవాత్త్రిపతాకోఽయం జజ్ఞే తస్య ఋషిస్తు హా । రక్తవర్ణో క్షత్రజాతిరధిదేవో మహేశ్వరః॥

తా॥ క్రిందచెప్పబడిన పతాకహస్తమందు అనామిక (ఉంగరపువేలు) వంచబడెనేని యది త్రిపతాకహస్తమగును. ఆదికాలమందు దేవేంద్రుడు వజ్రాయుధము పెట్టుకొనునపుడు అనామికనువదలి పతాకము యొక్క మూడుభాగములచేత గ్రహించుటచే నేర్పడినది గనుక ఇది త్రిపతాకము అనబడెను. ఇది ఇంద్రునివలన పుట్టినది. ఎఱ్ఱనివన్నెగలది. క్షత్రియజాతి. దీనికి ఋషి గుహుడు. అధిదేవత శివుడు.

వి॥ శ్లో॥ ఆవాహనేఽవతరణే వదనోన్నమనే తథా । స్పర్శే శుభానాం ద్రవ్యాణామజ్ఞే సేఽనాదరే ఖలే । సన్దేహే కుకులే వృక్షే వాసవే కులిశాయుధే । అశోకాపనయే దీపే తిలకోష్ణీషధారణే । కటుగన్ధరసాలేపే నాసాకర్ణస్య సంవృతౌ । అశ్వసన్తర్జనే బాణే కేతకీపత్రలేఖనే । పాతే ఖగవిశేషాణాం కేకికలాపి జృంభణే । క్షత్రజాతౌ రక్తవర్ణే త్రిపతాకో నియుజ్యతే॥

తా॥ ఆవాహనము, దిగుట, మొగమెత్తుట, వంచుట, మంగళవస్తువులను ముట్టుట, గురుతిడుట, నమ్మకములేమి, దుర్జనుడు, సందేహము, కికీలము, వృక్షము, ఇంద్రుడు, వజ్రాయుధము, ముంగురులనెగదువ్వుట, దీపము, బొట్టుపెట్టుకొనుట, పాగాపెట్టుకొనుట, కారైనవాసనగల ద్రవ్యమును పూయుట, ముక్కుచెవులను మూసికొనుట, గుఱ్ఱమును తోలుట, బాణము, మొగలిపువ్వు, మకరికాపత్రములను వ్రాయుట, కొన్నిపక్షులయొక్క పాటు, నిప్పుమంటలు లేచుట, క్షత్రియజాతి, ఎఱుపువన్నె దీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

అర్ధపతాకహస్తలక్షణమ్.

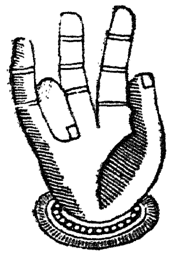
శ్లో॥ త్రిపతాకే కనిష్ఠా చేద్వక్రితార్ధపతాకకః॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తమందు చిటికెనవ్రేలు వంచబడునేని యది అర్ధపతాకహస్తమనబడును.

వి॥ శ్లో॥ పల్లవే ఫలకే తీరే ఉభయోరితివాచకే । క్రకచే చ్ఛురికాయాం చ ధ్వజే గోపురశృఙ్గయోః । యుజ్యతేఽర్ధపతాకోఽయం తత్తత్కర్మప్రయోగతః॥

తా॥ చిగురు, పలక, గట్టు, ఇద్దరనిచెప్పుట, నూరుకత్తి, రంపము, ధ్వజము, గోపురము, కొమ్ము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

కర్తరీముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అస్యైవచాఽపిహస్తస్య తర్జనీచకనిష్ఠికా।
బహిఃప్రసారితే ద్వే చేత్సకరః కర్తరీముఖః॥

తా॥ అర్ధపతాకహస్తమందలి చిటికెనవ్రేలును చూపుడువ్రేలును వైటికిచాపబడునేని కర్తరీముఖహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ స్త్రీపుంసయోస్తువిశ్లేషే విపర్యాసపదేఽపిచ । లుణ్ఠనే నయనాన్తే చ మరణే భేదభావనే। విద్యుదర్థేఽప్యేకశయ్యా విరహే పతనే తథా। లతాయాం యుజ్యతే చాఽయం కర్తరీముఖ ఇష్యతే॥

తా॥ స్త్రీపురుషులయెడబాటు, వ్యత్యస్తస్థానము, దొంగిలించుట, కడకన్ను, చావు, భేదించుట, మెరవు, ఒకపానుపునందలి పడుకవలన నెడబాయుట, క్రిందపడుట, తీగె, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరే.

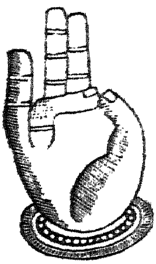
శ్లో॥ త్రిపతాకే బహిర్యాతా తర్జనీ యది కర్తరీ । శశాఙ్కశేఖరః పూర్వం జడన్ధరవధంప్రతి । చక్రం లిఖిత తర్జన్యా నిక్షిప్య భువి మధ్యమామ్ ॥ తదాప్రభృతి కర్తర్యుత్పన్నేతి మునిభిస్స్మృతః । కర్తరి శ్శంకరాజ్జాతః ఋషిః పర్జన్యదేవతా । క్షత్రజాతిస్తామ్రవర్ణశ్చక్రపాణిరధీశ్వరః॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తమందు తర్జని బయటచాచబడెనేని కర్తరీహస్తమగును. పూర్వకాలమునందు శివుడు జడంధరాసురసంహారము కొరకు భూమిలో మధ్యమనుంచి తర్జనిచేచక్రమును వ్రాసెను. అది మొదలుకొని కర్తరిగలిగెనని ఋషులు చెప్పుచున్నారు. కర్తరిహస్తము శివునివలన బుట్టినది. ఇది క్షత్రియజాతి. ఋషిదేవత పర్జన్యుడు. రక్తవర్ణము. అధిదేవత చక్రపాణి.

వి॥ శ్లో॥ పాదాలక్తకనిర్మాణే పతనే లేఖ్యవాచకే । దమ్పత్యోర్విరహే చైవ విపర్యాసే రమాధవే । చపలాయామేకశయ్యావియోగే మహిషే మృగే । చామరే శైలశృఙ్గే చ వారణే వృషభే గవి । కేశపాశస్య శోధిన్యాం క్షత్రియే తామ్రవర్ణకే । కర్తర్యాం గోపురే సోఽయం కర్తరీ వినియుజ్యతే॥

తా॥ కాళ్లకులత్తుకపెట్టుట, వ్రాయుట, దంపతులవిరహము, వ్యత్యాసము, విష్ణువు, మెరవు, ఒకపడుకవలని యెడబాటు, మహిషము, మృగము, చామరము, కొండశిఖరము, ఏనుగు, వృషభము, ఆవు, దువ్వెన, క్షత్రియుడు, రక్తవర్ణము, కత్తెర, గోపురము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

౫. మయూరహస్తలక్షణమ్.

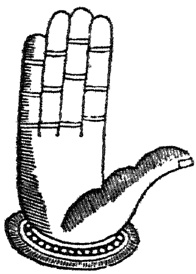
శ్లో॥ అస్మిన్ననామికాఙ్గుష్ఠే శ్లిష్టే చాఽన్యే ప్రసారితే।
మయూరహస్తఃకథితఃకరటీకావిచక్షణైః॥

తా॥ కర్తరీముఖ హస్తమందు అనామికను అంగుష్ఠముతోఁ జేర్చి తక్కిన వ్రేళ్లనుచాచిపట్టినయెడ మయూరహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ మయూరాఽస్యేలతాయాంచశకునేవమనేతథా । అళకస్యాపనయనేలలాటేతిలకేషుచ । నేత్రస్యోదకవిక్షేపేశాస్త్రవాదేప్రసిద్ధకే । ఏవమర్థేషు యుజ్యన్తేమయూరకరభావనాః॥

తా॥ నెమిలిముఖము, తీగె, పక్షి, క్రక్కుట, ముంగురులుదిద్దుట, నొసలు, తిలకము, కన్నీరు ఎగజిమ్ముట, శాస్త్రమును వ్యవహరించుట, ప్రసిద్ధి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౬. అర్ధచన్ద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అర్ధచన్ద్రకరస్సోఽయంపతాకేఽఙ్గుష్ఠసారణాత్॥

తా॥ పతాకహస్తమందు అంగుష్ఠముచాచబడినయెడ అర్ధచన్ద్రహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ చన్ద్రేకృష్ణాష్టమీభాజిగళహస్తాఽర్థకేఽపిచ । భల్లాయుధే దేవతానామభిషేచనకర్మణి । భుక్పాత్రేచోద్భవేకట్యాం చిన్తాయామాత్మవాచకే । ధ్యానేచప్రార్థనేచాఽపి అఙ్గసంస్పర్శనేతథా । ప్రాకృతానాంనమస్కారేఽప్యర్ధచన్ద్రోనియుజ్యతే॥

తా॥ కృష్ణాష్టమీ చంద్రుడు, మెడపట్టిగెంటుట, భల్లాయుధము, దేవాభిషేకము, కంచము, పుట్టుక, మొల, చింత, తన్నుదాను చెప్పుకొనుట, ధ్యానము, ప్రార్థించుట, అవయవములను అంటుట, సలాముచేయుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ అర్ధచన్ద్రహస్తలక్షణమ్.

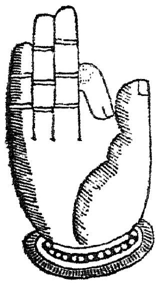
శ్లో॥ పతాకేవిరళాఙ్గుష్ఠే సోఽర్ధచన్ద్రకరోభవేత్ । భూషణేచ్ఛావతశ్శమ్భో ర్రతసీముకుళాకృతిః । జాతశ్చన్ద్రాదర్ధచన్ద్రో ఋషిరస్యాత్రిరుచ్యతే । వైశ్యజాతిర్ధూమ్రవర్ణో మహాదేవోఽధిదేవతా॥

తా॥పతాకహస్తము చాచబడిన బొటనవ్రేలు గలదగునేని అర్ధచంద్రహస్తమగును. ఇది భూషణేచ్ఛగల శివునినిమిత్తమై చంద్రునినుండి పుట్టినది. ఇది వైశ్యజాతి. దీనికి ఋషి అత్రి. వర్ణము ధూమ్రము. అధిదేవత మహాదేవుడు.

వి॥శ్లో॥ వలయేమణిబన్ధేచ దర్పణస్యనిరూపణే । ఆశ్చర్యేచప్రయాసే చాప్యమితేనిఖిలేషుచ ॥ తాళమానేమాళిబన్ధ నిర్మాణేబాలపాదపే । ఖేదాత్కపోలవహనే గజకర్ణనిరూపణే । సాపరాధవినిష్క్రాసే ఫాలస్వేదనివారణే । యువార్థేచ సమర్థేచ శశాఙ్కేప్రాకృతానతౌ । అభిషేకేభ్రూలతాయా మం

షకే కార్యే కేధికే । కటిపట్టదృఢీకారే కలశారచనేఙ్గకే । చరణాభినయేబాల
వహానేపశ్చిమాఙ్గకే । గౌరవర్ణేవైశ్యజాతౌ వర్ధచన్ద్రోనియుజ్యతే॥

తా॥ ముంజేతికడియము, మనికట్టు, అద్దమునుజూచుట, ఆశ్చర్యము, ప్రయాసము, మేరలేమి, సకలము, తాళమానము, సిగముడివేయుట, లేతచెట్టు, దుఃఖమువలన చెక్కిట చెయిసేర్చుట, ఏనుగుచెవులనుచూపుట, తప్పుచేసినవారిని వెడలగొట్టుట, నొసటి చెమటతుడుచుట, యౌవనవంతుడు, సమర్థుడు, చంద్రుడు, ప్రాకృతులు నమస్కరించుట, అభిషేకము, కనుబొమ్మ, వస్త్రము, ధనుస్సు, మిక్కిలి యనుట, నడికట్టు బిగించుట, కుండచేయుట, కాళ్లనుచూపుట, బిడ్డనెత్తుకొనుట, వీపు, తెలుపు, వైశ్యజాతి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

౭. అరాళహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకే తర్జనీ వక్రా నామ్నా సోఽయమరాళకః॥

తా॥ పతాకహస్తమందు చూపుడువ్రేలు వంపడినయెడ అరాళహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ విషామృతాదిపానేషు ప్రచణ్డపవనేపిచ । యుజ్యతేఽరాళహస్తోఽయం భరతాఽఽగమకోవిదైః॥

తా॥ జలము అమృతము మొదలగువానిని త్రాగుటయందును గాలియందును ఈహస్తము ఉపయోగింపబడును.

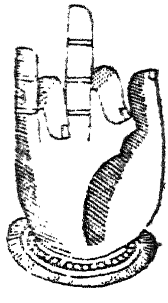
గ్రన్థాన్తరస్థాఽరాళహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకాఙ్గుష్ఠతర్జన్యౌ వక్రితౌస్యాదరాళకః ॥ సప్తానాం జలధీనాంయో ఆపోశనకృతేపురా।అరాళఃకుమ్భజాజ్జాతో సఏవఋషిరుచ్యతే । పాటలాం శుర్మిశ్రజాతి ర్వాసుదేవోధిదేవతా । ఏవమేతస్యానుపూర్వ్య ముచుర్భరతాదయః॥

తా॥ పతాకహస్తమున అంగుష్ఠతర్జనులు వంచబడినయెడ అరాళహస్తమగును. ఇదిపూర్వకాలమునందు అగస్త్యమహామునివలన సప్తసముద్రములను ఆపోశనముచేయునపుడు పుట్టెను. ఇదిమిశ్రజాతి. దీనికి అగస్త్యుడు ఋషి. ఎరుపువర్ణము. వాసుదేవుడు అధిదేవత. దీని ఆనుపూర్వ్యము ఇటువంటిదని భరతాదులుచెప్పిరి.

వి॥ శ్లో॥ ఆపోశనే బ్రాహ్మణానా మాశీర్వచనకర్మణి । విటానాంప్రియవైముఖ్యే కేశానాంచవిశీర్ణకే । ఆయాహీతిక్రమమిత్యుక్తౌ సన్ధ్యాకర్మప్రదక్షిణే । లలాటస్వేదహరణే కజ్జలాలేపనేదృశోః । ఏవమాదిషు యుజ్యన్తే అరాళకరభావనాః॥

తా॥ బ్రాహ్మణులయొక్క ఆపోశనము, ఆశీర్వాదముచేయుట, విటులప్రియవైముఖ్యము, వెండ్రుకలచిక్కుదీయుట, వేగరమ్మనుట, సంధ్యాకర్మమునందలిప్రదక్షిణము, నొసటిచెమ్మట తుడుచుట, కన్నులకు కాటుకపెట్టుట, వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౮. శుకతుణ్డహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అస్మిన్ననామికా వక్రా శుకతుణ్డకరో భవేత్॥

తా॥ ముందుచెప్పిన అరాళహస్తమందు అనామిక వంపబడెనేని శుకతుణ్డహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ బాణప్రయోగే కున్తార్థే మర్మోక్త్యావుగ్రభావనే । శుకతుణ్డకరో జ్ఞేయో భరతాఽఽగమవేదిభిః॥

తా॥ బాణప్రయోగము, ఈటె, మర్మమైనమాట, తీక్ష్ణభావము, వీనియందీహస్తము ఉపయోగింపబడును.

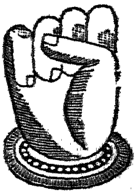
గ్రన్థాన్తరస్థశుకతుణ్డహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వక్రే పతాకతర్జన్యనామికా శుకతుణ్డకః । నటయిత్వా ప్రేమకోపం నాగప్రవృత్తిసదాశివమ్ । దుర్గాయాం శుకతుణ్డాఖ్యో దుర్వాసాఋషిరుచ్యతే । ద్విజాన్వయశ్శోణవర్ణో దేవతాస్య మరీచికః॥

తా॥ పతాకహస్తమందు తర్జనీ అనామికలు వంపబడెనేని శుకతుండహస్తమౌను. ఇది సదాశివునివలన పార్వతీదేవికి ప్రణయకలహము గలిగినప్పుడు పార్వతీదేవియందు పుట్టెను. ఇది బ్రాహ్మణజాతి, ఋషి దుర్వాసుడు, రక్తవర్ణము, మరీచి అధి దేవత.

విని॥ శ్లో॥ బ్రహ్మాస్త్రే స్యాన్మఖాగ్రే చ కాటిల్యే వస్తువర్తనే । భిన్దిపాలేచ భావ్యస్త్రే క్రమణే కలహేపి చ ॥ అనాదరే ప్రేమకోపే అభిప్రాయవిసర్జనే । ద్యూతాక్షపాతే కున్తార్థే శుకశారికయాచనే । ఉగ్రభావే చ మర్మోక్తౌ తామ్రే బ్రాహ్మణజాతిజః । శుకతుణ్డకరో భావ నేతృభిః పరికీర్తితః॥

తా॥ బ్రహ్మాస్త్రము, మొగముతుద, వంకర, వస్తువులమార్పు, భిందిపాలమను ఆయుధము, నడవబోవువిషయము, వాటుట, కలహము, ప్రీతిలేమి, ప్రణయకలహము, అభిప్రాయము, విడుపు, జూదపుగాయ, ఈటె, చిలుకగోరు వంకలనుజూపుట, ఉగ్రభావము, మర్మోక్తి, తామ్రవర్ణము, వీనియందు బ్రాహ్మణజాతియైన ఈహస్తము చెల్లును.

౯. ముష్టిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మేళనాదఙ్గుళీనాఞ్చ కుఞ్చితానాం తలాన్తరే।
అఙ్గుష్ఠేనోపరియుతో ముష్టిహస్తోఽయముచ్యతే॥

తా॥ నాలుగువ్రేళ్లనుజేర్చి యరచేతిలోనికి వంచి యంగుష్ఠమును మీదజేర్చునెడ ముష్టిహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ స్థిరే కచగ్రహే దార్ఢ్యే వస్త్వాదీనాం చ ధారణే ।
మల్లానాం యుద్ధభావే చ ముష్టిహస్తోఽయముచ్యతే॥

తా॥ స్థిరమనుట, సిగబట్టుట, దృఢత్వము, పదార్థముల నందుకొనుట, జెట్టీల జగడము, వీనియందు ఈముష్టిహస్తము వినియోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థ ముష్టిహస్తలక్షణమ్.

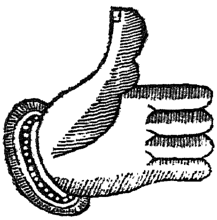
శ్లో॥ మధ్యోపరికృతాఙ్గుష్ఠో ముష్టిస్స్యాత్కృతికః కరః । మధుకైటభయోర్యుద్ధే జాతో విష్ణోరయం కరః । అమరేన్ద్రో ఋషిర్నీల వర్ణః శూద్రశ్చన్ద్రోఽధిదేవతా॥

తా॥ నడిమివ్రేలిమీద అంగుష్ఠమును మడిచి పిడికిలి పట్టినట్లు పట్టబడెనేని యది ముష్టిహస్తమగును. ఇది విష్ణువు మధుకైటభులతో యుద్ధముచేయు కాలమందు విష్ణువువలన పుట్టెను. ఇది శూద్రజాతి. దీనికి ఋషి అమరేంద్రుడు. వర్ణమునీలము. చంద్రుడు, అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ ఆలమ్బనేమధ్యభావే ఫలేసఙ్కేతభావనే । భద్రార్థేబలిదానేచ ప్రణామే ప్రాకృతైః కృతే ॥ ఉరుసంవహనేగణ్డ గ్రహణేతిప్రధావనే । లాఘవేమల్లయుద్ధేచ ఖేటకాది గ్రహేస్థిరే॥ కచాకర్షే ముష్టిఘాతే గదాకున్తాదిధారణే। నీలవర్ణేశూద్రజాతౌ ముష్టిహస్తోయముచ్యతే॥

తా॥ పట్టు, నడుము, ప్రయోజనము, సంకేతము, క్షేమము, బలియిచ్చుట, ప్రాకృతజనుల నమస్కారము, గట్టిపట్టు, పుస్తకమునుపట్టుట, వడిగాపరుగెత్తుట, తేలిక, జెట్టిపోట్లాట, కేడెము, ఆయుధమునుపట్టుట, నిలుకడ, తలవెండ్రుకలుపట్టుట, పిడికిటిపోటు, గదయీటె మొదలయిన ఆయుధములను పట్టుట, నీలవర్ణము, శూద్రజాతి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగింపబడును.

౧౦. శిఖరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చేన్ముష్టిరున్నతాఙ్గుష్ఠ స్సఏవశిఖరఃకరః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన ముష్టిహస్తమందు అంగుష్ఠమును పొడవుగా నెత్తినయెడ శిఖరహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ మదనే కార్ముకే స్తమ్భే నిశ్శబ్దేపితృతర్పణే।ఓష్ఠే నాథేచరదనే ప్రవిష్టేప్రశ్నభావనే । అఙ్గేనాఽస్తీతి వచనే స్మరణేఽభినయాన్తరే । కటిబన్ధాఽకర్షణేచ పరిరమ్భవిధాధవే । శక్తితోమరయోర్మోక్షేఘణ్టానాదేచపేషణే । శిఖరోయుజ్యతే సోఽయంభరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ మన్మథుడు, ధనుస్సు, స్తంభము, శబ్దములేమి, పితృతర్పణము, పెదవి, పెనిమిటి, దంతము, ప్రవేశించుట, ప్రశ్నచేయుట, అవయవము, లేదనుట, తలచుట, ఇతరాభినయము, నడికట్టు నీడ్చుట, కౌగిలింత, ప్రియుడు, శక్త్యాయుధము, తోమరాయుధము, వానిని ప్రయోగించుట, ఘంటానాదము, వీనియందు ఈ హస్తము ఉపయోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థ శిఖరహస్తలక్షణమ్.

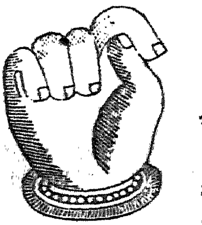
శ్లో॥ ముష్టిరూర్ధ్వకృతాఙ్గుష్ఠ స్సఏవశిఖరఃకరః । సమేరుకార్ముకీకృత్య తన్మధ్యేచన్ద్రశేఖరః । హస్తేనయేనజగ్రాహ సోభవచ్ఛిఖరః స్మృతః । శిఖరంమేరుధనుషో జాతంతస్యఋషిర్జినః । గన్ధర్వజాతిశ్శ్యామవర్ణంశు రథీశోరతివల్లభః॥

తా॥ ముష్టిహస్తము పైకెత్తిన బొటన వ్రేలుగలదయ్యెనేని శిఖరహస్తమగు ను. ఇది పూర్వకాలమందు శివుడు త్రిపురాసురులతో యుద్ధము చేయుటకు మేరు పర్వతమును విల్లుగాచేసి దాని నడిమిభాగమును పట్టినపుడు శివునివలన బుట్టెను. ఇది గంధర్వజాతి. దీనికి ఋషిజీరుడు, వర్ణముచామన, అధిదేవత మన్మథుడు.

వి॥ శ్లో॥ పిత్రూణాంతర్పణేస్థైర్యే కుటుమ్బస్థాపనేపిచ । నాయకేశిఖరేమిత్రే తిర్యక్పృష్ఠప్రధావనే ॥ వ్యజనేతాల్పాసనస్థే దీపికాయాంతిధారణే । శృఙ్గారరస యసోపానే చతుష్కక్ష్యావిభావనే । శక్తితోమరయోర్ఘ్రాణే ఫలాంశక పరిగ్ర హే । విలాసినీనప్రభావే లజ్జాయాంకార్ముకేస్మరే । పురుషేనిశ్చయేస్తమ్భే ఘంటావాద్యేవనర్తనే । నాస్తీతివచనేవాపి స్థాణుభావేవిరాయకే । మహి షాసురమర్దన్యాం వీరాంతేహాసగర్జనే । అర్ధచన్ద్రతిలకే కబరీచిహ్నధా రణే । ఇన్ద్రనీలేగాఢభావే శిఖరస్సంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ పితృతర్పణము, కుటుంబమును నిలుపుట, నాయకుడు, శిఖరము, స్నేహితు డు, అడ్డముగ బట్టినయెడ పండ్లుతో మూకొనుట, వింజామరము, విసనకఱ్ఱ, దీపము నిలు డుగుట, గిండిచెంబు, నీళ్లుత్రాగుట, నాలుగని లెక్కపెట్టుట, శక్తిఅను ఆయుధమును వైచుట, ఈటెను విసరుట, ఫలాంశమును గ్రహించుట, ఆడువారియుద్దకువ, సిగ్గు, వి ల్లు, మన్మథుడు, మగడు, నిశ్చయము, స్తంభము, గంటవాయించుట, బోగమాట, లేద నుట, ఈవి, నిలుకడగలిగియుండుట, పిల్లారి, మహిషాసురమర్దని, వీరుడు, గుఱ్ఱము నుదాటించుట, అర్ధచంద్రతిలకము మొదలగునవి, కొప్పునకుపూలు ముడుచుట, ఇంద్రనీల ము, దృఢత్వము, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగింపబడును.

౧౧. కపిత్థహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గుష్ఠమూర్ధ్ని శిఖరేవక్రితాయదితర్జనీ।
కపిత్థాఽఖ్యకరస్సోఽయంతన్నిరూపణముచ్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన శిఖరహస్తాంగుష్ఠమందు చూపుడువ్రేలువంప బడెనేని కపిత్థహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ లక్ష్మ్యాంచైవసరస్వత్యాం వేష్టనేతాళధారణే । గోదో హనేచాఽఞ్జనేచలీలాపుష్పధారణే । చేలాఞ్చలాఽదిగ్రహణే పటస్యైవాఽవకుణ్ఠనే । ధూపదీపార్చనే చాఽపి కపిత్థస్సంప్ర ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ లక్ష్మీదేవియందును, సరస్వతియందును, చుట్టుట, తాళమును పట్టుట, పాలుపిదుకుట, కాటుకపెట్టుకొనుట, వినోదముగా పూలచెండ్లుధరించుట, కొంగు మొదలగువాని పట్టుకొనుట, గుడ్డముసుగువేసికొనుట, ధూపదీపార్చనము వీనియందును ఈహస్తము వినియోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థకపిత్థహస్తలక్షణమ్.

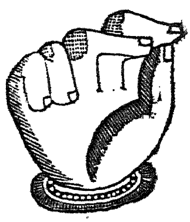
శ్లో॥ శిఖరాఙ్గుష్ఠ తర్జన్యా లగ్నాచేత్సకపిత్థకః । సముద్రమథనేపూర్వంమన్ద రాకర్షణోచితః । జాతఃకపిత్థోశ్రీవిష్ణోర్నారదో ఋషిరుచ్యతే । ఋషి జాతిర్గౌరవర్ణః పద్మగర్భోఽధిదేవతా॥

తా॥ శిఖరహస్తమునందలి బొటనవ్రేలును చూపుడు వ్రేలును చేర్చబడునేని కపిత్థహస్తమగును. పూర్వకాలమునందు సముద్రమును చిలుకుటకు అనుకూలముగా మందరపర్వతమును పట్టునపుడు ఈకపిత్థహస్తము విష్ణువువలన బుట్టెను. ఇది ఋషిజాతి. దీనికి ఋషినారదుడు, వర్ణము తెలుపు, అధిదేవత పద్మగర్భుడు.

వి॥ శ్లో॥ మన్థానాఽకర్షణేలక్ష్మ్యాం ధూపదీపనివేదనే । వరాటకానాం విక్షేపే వహానేఽఙ్కుశవజ్రయోః। క్షేపణగ్రహణే తాళధారణే నాట్యదర్శనే। లీలాబ్జధారణే వాణ్యాం జపదామనిరూపణే। పేషణేయావకాదీనాం చేలాకర్షేచ సమాహృతౌ । ఋషిజాతౌ గౌరవర్ణే కపిత్థోయం నియుజ్యతే॥

తా॥ కవ్వమునుబట్టి చిలుకుట, లక్ష్మి, ధూపదీపములను నివేదించుట, గవ్వలను ఎగజిమ్ముట, అంకుశ వజ్రాయుధములను పట్టుట, ఒడిసెలత్రిప్పుట, తాళముపట్టుట, నాట్యమును జూపుట, వినోదముగా తామరపువ్వు చేతపట్టుకొనుట, సరస్వతి జపమాలికనుధరించుట, లత్తుక మొదలగువాని మెదుపుట, కొంగును లాగుట, ఋషిజాతి, గౌరవర్ణము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౨. కటకాముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థతర్జనీచోర్ధ్వం మిశ్రితాఽఙ్గుష్ఠమధ్యమా।
కటకాముఖహస్తోఽయం కీర్తితోభరతాఽదిభిః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన కపిత్థహస్తమందు చూపుడువ్రేలిని నడిమివ్రేలితోను బొటనవ్రేలితోను జేర్చిపట్టబడునేని కటకాముఖహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ కుసుమాఽపచయే ముక్తాస్రజాం దామ్నాంచ ధారణే । శరమన్దాఽకర్షణేచ నాగవల్లీప్రదానకే । కస్తూరికాఽదివస్తూనాం పేషణేగన్ధవాసనే। వచనేదృష్టిభావేచ కటకాముఖఇష్యతే॥

తా॥ పువ్వులుకోయుట, ముత్యాలదండ పూలదండలుధరించుట, బాణమును మెల్లగా ఆకర్షించుట, ఆకుమడుపులిచ్చుట, కస్తూరి మొదలగుద్రవ్యములను కలపుట, వాసనద్రవ్యములు చేర్చుట, మాట, చూపు, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థకటకాముఖలక్షణమ్.

శ్లో॥ అత్యఙ్గుష్ఠయుతోత్క్షిప్తో కపిత్థో కటకాముఖః । అభ్యస్యచధనుర్విద్యాం గుహేనశివసన్నిధౌ ॥ కటకాముఖ హస్తోభూ ద్భార్గవో ఋషిరుచ్యతే। దేవజాతిస్తామ్రవర్ణో రఘురామోస్య దేవతా॥

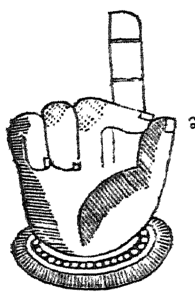
తా॥ కపిత్థహస్తముయొక్క బొటనవ్రేలు ఎత్తిపట్టబడునేని కటకాముఖహస్తమగును. శివునియొద్దకుమారస్వామి విలువిద్య నేర్చునపుడు కటకాముఖ హస్తము పుట్టెను. ఇది దేవజాతి. దీనికిఋషిభార్గవుడు, వర్ణము తామ్రము, అధిదేవత రఘురాముడు.

వి॥ శ్లో॥ ముక్తాస్రజాంపుష్పదామ్నాంచామరాణాంచధారణే । ఆకర్షణేశరాదీనాం దర్పణాభిముఖగ్రహే । ఖలీనేవాహనే వృన్తభేదనే దన్తధావనే। కుసుమాపచయేనాగవల్లీదళపరిగ్రహే । కస్తూరికాదినిష్పేషేవారస్త్రీణాంని

గూహనే । ధనురాకర్షణే చక్రధారణే వ్యజనగ్రహే । సర్వత్ర నర్తకైర్దేవ జాత్యాం యుజ్యతే కటకాముఖః॥

తా॥ ముత్యాలసరము పూలదండ వింజామరము వీనినిధరించుట, బాణమును మొదలైనవానిని ఆకర్షించుట, అస్త్రమునెదుటికి తెచ్చుట, కన్నెము, వాహనము, తోడిమను త్రుంచుట, పండ్లుతోముట, పుష్పములుకోయుట, అనుమడుపులిచ్చుట, కస్తూరిమొదలగు వస్తువులనుమెదుపుట, భోగమువారికౌగిలింత, వింటినిలిగుచుట, చక్రాయుధమునుధరించుట, విసనకఱ్ఱపట్టుట, బంగారువన్నె, దేవజాతి,వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

౭. సూచీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వం ప్రసారితా యత్ర కటకాముఖతర్జనీ । భవేత్సూచీకరస్సోఽయం కీర్తితో భరతాగమే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన కటకాముఖహస్తమునందలి చూపుడువ్రేలు పొడుగుగాచాచబడినయెడ సూచీహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ ఏకార్థేఽపి పరబ్రహ్మభావనాయాం శతేఽపి చ । రవౌ నగర్యాం లోకార్థే తథేతివచనేఽపి చ । యచ్ఛబ్దేఽపి చ తచ్ఛబ్దే వ్యజనార్థేఽపి తర్జనే। కార్శ్యే శలాకా వపుషో రాశ్చర్యే వేణిభావనే। ఛత్రే సమర్థే కోణే చ॥ రోమాళ్యాం భేరిభేదనే। కులాలచక్రభ్రమణే రథాంగే మండలే తథా। వివేచనే దినాన్తే చ సూచీహస్తః ప్రకీర్తితః॥

తా॥ ఒకటిఅనుఅర్థము, పరబ్రహ్మము, తలపు, నూరుఅనుట, సూర్యుడు, నగరము, లోకము అనునర్థము, అట్లు అనుట, ఎవడు ఎవతె ఏదియనుట, వాడు ఆమె అదియనుట, విసనకఱ్ఱ, వెరపించుట, కృశించుట, సలాక, దేహము, ఆశ్చర్యపడుట, జడనుచూపుట, గొడుగు, నేర్పరితనము, మూల అనుట, నూగారు, భేరివాయించుట, కుమ్మరవానిచక్రముతిరుగుట, బండిచక్రము, సమూహము, వివరించుట, సాయంకాలము,వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థసూచీముఖహస్తలక్షణమ్.

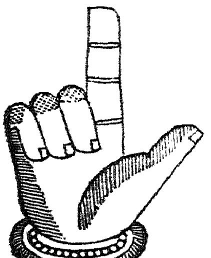
శ్లో॥ సూచీముఖోభవే దూర్ధ్వం కటకాముఖతర్జనీ । అహమేక ఇతిబ్రహ్మనిర్దేశమకరోద్యతః । తస్మాత్పరాత్పరాజ్జాతో సూచిరస్యఋషీరవిః । దేవజాతిశ్శ్వేతవర్ణో విశ్వకర్మాధిదేవతా॥

తా॥ కటకాముఖహస్తముయొక్క చూపుడువ్రేలుపైకెత్తబడెనేని సూచీహస్తమగును. పూర్వకాలమునందు బ్రహ్మనేనొకడనేయని నిర్దేశించునపుడు ఆబ్రహ్మవలన ఈసూచీహస్తము పుట్టెను. ఇదిదేవజాతి. దీనికిఋషి సూర్యుడు. వర్ణము శ్వేతము. అధిదేవత విశ్వకర్మ.

వి॥ శ్లో॥ శ్లాఘాయాం సత్యవచనే మూరదేశనిరూపణే । ప్రాణార్థేచపురోగేపి ఏకసఙ్ఖ్యానిరూపణే ॥ సఖ్యాశ్రయాం విజనేవాశే సాధువాదేనిరీక్షణే । తథేతివచనేలోకే పరబ్రహ్మనిరూపణే । ఏకార్థేపిశలాకాయాం రథాఙ్గభ్రమణేరవౌ । ఉదయాస్తమయేబాణే హస్తేనాయకదర్శనే। శిఖిముఖేపయపృష్టే

తచ్ఛబ్దేలోకహవాళయోః। తర్జనేనీచసంబుద్ధౌ శ్రవణేవిరహేస్మృతౌ।ఘ్రాణే
చఖ్యాప్యాం శ్వేతవర్ణేదర్శనేసూచికః కరః॥

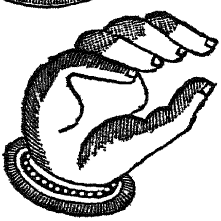
తా॥ శ్లాఘించుట, నిజము, దూరమునుజూపుట, ప్రాణమనుట, ముందుగబోవు వానిజూపుట, పదినిజూపుట. సంధ్యాకాలము, ఏకాంతప్రదేశము, తూడు, బాగనుట, చూపు, అశ్లేషయనుట, లోకము, పరబ్రహ్మనిరూపణము, ఒకటేయనువర్థము, సలాక, చక్రమునుత్రిప్పుట, సూర్యుడు, ఉదయాస్తమయములు, బాణము, రహస్యము, నాయకునిజూచుట, అలుగుగలబాణము, ఎది అదిఅనుట, ఇనుము, కమ్మి, బెదరించుట, నీచునిపిలుచుట, వినుట, విరహము, తలచుట, ముక్కు, పక్షిముక్కు, తెల్లవర్ణము, చూచుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

౧౪. చన్ద్రకలాహస్తలక్షణమ్.

వి॥ శ్లో॥ సూచ్యామఙ్గుష్ఠమోక్షేతుభవేచ్చన్ద్రకలాకరః।
ఏషాచన్ద్రకలాచన్ద్రకలాయామేవయుజ్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన సూచీహస్తమునందు బొటనవ్రేలిని విడిచినయెడచన్ద్రకలాహస్తమగును. ఈచంద్రకలాహస్తము కలామాత్రచంద్రునియందు వినియోగింపబడును.

౧౫. పద్మకోశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గుళ్యోవిరళాఃకిఞ్చిత్కుఞ్చితాస్తలనిమ్నగాః।
పద్మకోశాఽభిధోహస్తస్తన్నిరూపణముచ్యతే॥

తా॥ అయిదువ్రేళ్లను ఎడముగాచాచి కొంచెమువంచి అరచేయిపల్లమగునట్లుపట్టబడునెడపద్మకోశహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ ఫలేబిల్వకపిత్థాఽదౌస్త్రీణాంచకుచయుగ్మయోః।
వర్తులేకన్దుకేస్వల్పభోజనేపుష్పకోశకే॥సహకారఫలేపుష్పవర్షేమఞ్జరికాఽదిషు।
జపాకుసుమభావేపిఘణ్టారూపవిధానకే॥వల్మీకేకుముదేప్యణ్డేపద్మకోశోభిధీయతే॥

తా॥ మారేడుపండు, వెలగపండు, స్తనములు, వట్రువ, పువ్వుచెండు, అల్పాహారము, పూమొగ్గ, మామిడిపండు, పూలవాన, పూగుత్తిమొదలుగునది, మంకెనపువ్వు, ఘంటారూపమును జూపుట, పాములపుట్ట, నల్లకలువ, గ్రుడ్డు, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థపద్మకోశహస్తలక్షణమ్.

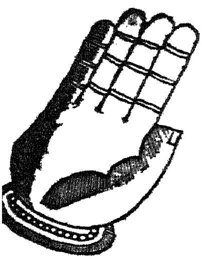
శ్లో॥ వరశ్వేతామ్బుజాకారో పద్మకోశోభిధీయతే। చక్రార్థేపద్మనికరైశ్శమ్భు
పూజాంవితన్వతః। నారాయణాత్పద్మకోశోజాతోపద్మధరోఋషిః। యక్షో
న్వయః కిన్నరాంశో అధిదేవోస్యభార్గవః॥

తా॥ శ్రేష్ఠమయిన తెల్లదామరయాకృతిగాపట్టబడినది పద్మకోశహస్తమన బడును. పూర్వకాలమునందు చక్రాయుధముకొరకుపద్మసమూహములచేత శివపూజ చేయుచున్నవిష్ణుదేవునివలన ఈపద్మకోశహస్తముగలిగెను. ఇదియక్షజాతి. కిన్నరాంశము. దీనికి బ్రహ్మఋషి, భార్గవుడు అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ కున్తాయాం ధారణే శ్వేచ హేమపాత్రాదిభాజనే । కుబ్జితే చ మితాఖ్యే చ లావణ్యే సాధువాదనే ॥ ఘుణ్టాయాం కన్దుకే పత్రే వల్మీకే వర్తులే స్తనే । నారికేళే చూతఫలే కర్ణికారే చ దర్పణే । శాఖావతారే పుష్పవర్షే కలశే స్థవికాసనే ॥ బిల్వే కపిత్థే యుజ్యేత పద్మకోశాభిధః కరః ॥

తా॥ ఏనుగులొండము, గోగులయనుకాంతి, బంగారువెండి మొదలయినపాత్రము, కొప్పు, కొలది, అందము, బాగుఅనుట, ఘంట, పుట్టచెండు, తామర, పుట్ట, గుండ్రన, కుచము, టెంకాయ, మామిడిపండు, కొండగోగు, అద్దము, కొమ్మవంగుట, పూలవాన, మారేడుపండు, వెలగపండు, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౬. సర్పశీర్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకతలనిమ్నేతు సర్పశీర్షః కరో భవేత్ ॥

తా॥ పతాకహస్తముయొక్క అరచెయ్యికొంచెముపల్లముగ నంపబడిన యెడ సర్పశీర్షహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ చన్దనే భుజగే మన్దే ప్రోక్షణే పోషణాదిషు । దేవర్షి ఉదకదానేష్వాస్ఫాలే గజకుమ్భయోః । భుజాస్ఫాలే తు మల్లానాం యుజ్యతే సర్పశీర్షకః ॥

తా॥ గంధము, పాము, మెల్ల గాననుట, నీళ్లుచిలుకరించుట, ప్రోచుట మొదలగునవి, దేవర్షి తర్పణములు, ఏనుగుకుంభస్థలములను చరచుట, జెట్టీలు బుజముచరచుట, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగపడును.

గ్రన్థాన్తరస్థసర్పశీర్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకే నిమ్నమధ్యత్వం సర్పశీర్ష ఇతి స్మృతః । నిరీక్ష్య నిర్జరాన్ భీతా న్కరవిన్యాసపూర్వకమ్ । బలిం వఞ్చయితుం ఖర్వో విభవే యమితి భావతః । వామనాత్సర్పశీర్షోయం వాసవో ఋషిరుచ్యతే । హరిద్వర్ణో దేవజాతిః కాలకణ్ఠోఽధిదేవతా ॥

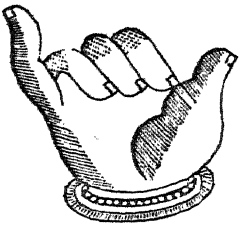
తా॥ పతాకహస్తమునందలి అరచేయిపల్లముగా పట్టబడునేని సర్పశీర్షహస్తమగును. పూర్వకాలమునందు బలిచక్రవర్తికి వెరచితన్ను శరణుచొచ్చిన దేవతలనుగూర్చి విష్ణుదేవుడు వామనావతారమెత్తి బలినివంచించి మిమ్ము కాపాడెదనని చేయిచాచి చెప్పినపుడు ఆవామనునివలన ఈసర్పశీర్షహస్తము పుట్టెను. ఇది దేవజాతి. దీనికి ఇంద్రుడు ఋషి, పసుపువర్ణము, శివుడు అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ కుఙ్కుమే పఙ్కభావేపి ప్రాణాయామనిరూపణే । ముఖప్రక్షాళనవిధౌ దానవేళావివేచనే । చన్దనే చ గజే ఖర్వే మల్లాస్ఫాలే చలాలనే । క్షీరే నీరే చ కాశ్మీరేలజ్జాయాం గోప్యకేశికౌ । ప్రతిమాయాం పయఃపానే తీర్థే సత్పరిభాషణే । బ్రహ్మజాతౌ హరిద్వర్ణేయుక్తమిత్యుత్తరీకృతౌ । పటవాసపరిక్షేపే చన్దనాదివిలేపనే । కుచాదిగ్రహణే స్త్రీణాం సర్పశీర్షో నియుజ్యతే ॥

తా॥ కుంకుమము, అడుసు, ప్రాణాయామమునుజూపుట, మొగముకడుగుకొనుట, దానకాలమును నిరూపించుట, గంధము, ఏనుగు, పొట్టివాడు, జెట్టీలు బుజము చరచుట, బుజ్జగించుట, పాలు, నీరు, కుంకుమపువ్వు, సిగ్గు, దాచదగినవస్తువు, పసిబిడ్డ,

బొమ్మ, నీళ్లుత్రాగుట, ఐక్యము, మంచిదనుట, బ్రహ్మజాతి, పసుపువన్నె, తగుననుట, ఉత్తరముచెప్పుట, గందపొడిచల్లుట, గందముమొదలగువానిపూత, స్తనము మొదలగువానిని పట్టుకొనుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౭. మృగశీర్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అస్మిన్ కనిష్ఠికాఙ్గుష్ఠే ప్రసృతే మృగశీర్షకః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన సర్పశీర్షహస్తమందలి చిటికెనవ్రేలును బొటనవ్రేలును చాచబడునేని మృగశీర్షహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ స్త్రీణామర్థే కపోలేచ క్రమమర్యాదయోరపి । భీతే వివాదే నైపథ్యేఽప్యావాసే చ త్రిపుణ్డ్రకే। ముఖాముఖేరఙ్గవల్ల్యాం పాదసంవాహనేపిచ । సర్వసమ్మేళనే కార్యే మన్దిరే ఛత్రధారణే । సోపానే పదవిన్యాసే ప్రియాఽఽహ్వానే తథైవచ । సఞ్చారేచ ప్రయుజ్యేత భరతాఽగమకోవిదైః॥

తా॥ స్త్రీవిషయము, చెక్కిలి, క్రమము, మర్యాద, వెరపు, వాదు, అలంకారము, ఉనికిపట్టు, విబూదిపెట్టుకొనుట, ఎదురెదురు, ముగ్గు, కాళ్లుపిసుకుట, అన్నిటినికూర్చుట, ఇల్లు, గొడుగుపట్టుకొనుట, మెట్టు, అడుగుపెట్టుట, ప్రియులనుబిలుచుట, తిరుగుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

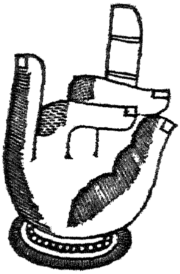
గ్రన్థాన్తరస్థ మృగశీర్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వగశ్చతురాఙ్గుష్ఠో మృగశీర్షకరః స్మృతః । శివం ప్రతి తపః కర్తుం ధారయిత్వా త్రిపుణ్డ్రకమ్ । మృగశీర్షోభవద్గౌర్యాః ఋషిరస్య మృకణ్డజః । ఋషిజాతిశ్శుభ్ర వర్ణోఽస్యాధి శోపి మహేశ్వరః॥

తా॥ చతురహస్తాంగుష్ఠము వెలుపలికెత్తబడెనేని మృగశీర్షహస్తమౌను. మహేశ్వరునిగూర్చి తపస్సుచేయుటకు పార్వతీదేవి త్రిపుంఢ్రమునుధరింపగా ఈహస్తముపుట్టెను. ఇదిఋషిజాతి. దీనికి ఋషిమార్కండేయుడు. వర్ణము తెలుపు, అధిదేవత మహేశ్వరుడు.

వి॥ శ్లో॥ భిత్తౌ విచారే సమయే ఆవాసే ఛత్రధారణే । పద్మిన్యామపి శఙ్ఖిన్యాం హస్తిన్యాం మన్దవాచకే ॥ లేపనే చన్దనాదీనాం స్త్రీణామభినయక్రమే । తిరస్కరిణ్యాం సోపానే సాక్షాత్కారే పిచక్రమే । త్రిపుణ్డ్రధారణే చైవ వితర్కే చ మృగాననే । అన్మదర్శే కిశేచ సంజ్ఞాపూర్వ సమాహృతౌ । ఋషిజాతౌ సుధావర్ణే మృగశీర్షకరః స్మృతః॥

తా॥ గోడ, విచారము, సమయము, నివాసస్థానము, గొడుగుపట్టుట, పద్మినీశంకినీహస్తినీ జాతిస్త్రీలు, మెల్లగాననుట, గందము మొదలగువానిపూత, స్త్రీబోధకాభినయము, త్రిపుంఢ్రధారణము, వితర్కము, మృగముయొక్క మొగము, తెర, మీద్దెక్కోనగుదాని మెట్టు, ప్రత్యక్షము, క్రమము, నేషఅనుట, దేహము, సైగచే గ్రహించుట, ఋషిజాతి, తెల్లనివన్నె, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగించును.

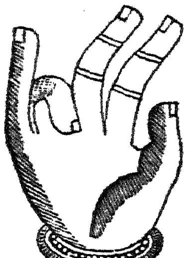
౧౮. సింహముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యమాఽనామికాఽగ్రాభ్యామఙ్గుష్ఠో మిళితో యది। శేషౌ ప్రసారితౌ యత్ర స సింహముఖ ఈరితః॥

తా॥ నడిమివ్రేలు ఉంగరపువ్రేలు ఈరెంటికొనలను బొటనవ్రేలితో చేర్చి తక్కినవ్రేళ్లను జాచి పట్టినయెడ సింహముఖహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ విద్రుమే మౌక్తికే చైవ సుగన్ధే లకస్పర్శనే। ఆకర్ణనే చ పృషతి మోక్షార్థే హృది సంస్థితః॥ హోమే శశే గజే దర్భచలనే పద్మదామని। సింహాననే వైద్యపాకశోధనే సింహవక్త్రికః॥

తా॥ పగడము, ముత్యము, మంచివాసన, ముంగురులుదిద్దుట, వినుట, నీటిబొట్టు, (రొమ్మున నిలిపినయెడ) మోక్షవిషయము, హోమము, కుందేలు, ఏనుగు, దర్భను విదలించుట, తామరపూలదండ, సింహముయొక్క మొగము, వైద్యుడు మందువండుటను శోధించుట, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

౧౯. లాఙ్గూలహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పద్మకోశేఽనామికా చేన్నమ్రా లాఙ్గూలకో భవేత్॥

తా॥ పద్మకోశహస్తమందు ఉంగరపువ్రేలు వంచిపట్టినయెడ లాంగూలహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ లికుచస్య ఫలే బాలాకుచే కల్హారకే తథా। చకోరే క్రముకే బాలకికిణ్యాం ఘుటికాఽదికే। చాతకే యుజ్యతే చాఽయం లాఙ్గూలకరనామకః॥

తా॥ గజనిమ్మపండు, పడుచులచన్నులు, వాసనగలయెఱ్ఱకలువ, చకోరము, పోక, చిరుగజ్జెలు, రసగుండు మొదలగునవి, చాతకపక్షి, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థలాఙ్గూలహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యమాఙ్గుష్ఠతర్జన్యా నారికేళాక్షవత్కృతా। లాఙ్గూలో నామికావక్రా ప్రోన్నతా చ కనిష్ఠికా। క్షీరోదధిజః కాలకూటః గుళికాకృతికే పురా। లాఙ్గూలో హరసఞ్జాతో ఋషిః క్రౌఞ్చవిదారణః। సిద్ధజాతిస్స్వర్ణవర్ణః పద్మా తస్యాధిదేవతా॥

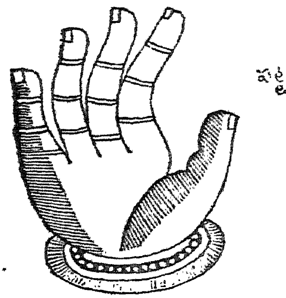
తా॥ నడిమివ్రేలు బొటనవ్రేలు చూపుడువ్రేలు వీనిని టెంకాయకన్నులతీరున నిలిపి ఉంగరపువ్రేలినివంచి చిటికెనవ్రేలినిపైకెత్తి పట్టబడునది లాంగూలహస్తముఅనబడును. ఈ హస్తము పూర్వకాలమునందు పాలసముద్రమునందుబుట్టిన కాలకూటవిషమును మ్రింగుటకై శివుడుగుళికగాజేసిపట్టినపుడు శివునివలనబుట్టినది. దీనికి ఋషికుమారస్వామి. వన్నె బంగారు. అధిదేవతలక్ష్మి.

వి॥ శ్లో॥ ద్రాక్షాఫలే చ రుద్రాక్షే చుబుకగ్రహణేపి చ। కుచప్రరోహే క్రముకే కికిణ్యాముత్పలే ఫలే। విద్రుమే చ మితగ్రాసే నక్షత్రే బదరీఫలే। వర్తులాయాం

పట్టికాపా చకోరేచాతకేఽప్యకే । కరకాయాంసిద్ధజాతౌ హకితక్యాంసువ ర్ణకే । ఏవమాదిషుయుజ్యేత హస్తోలాఙ్గూలసంజ్ఞికః॥

తా॥ ద్రాక్షపండు, రుద్రాక్ష, నిమ్మపండు, గజ్జెముపట్టుకొనుట, మొలకచన్ను, పోక, చిరుగజ్జెలు, కలువ, పండు, పగడము, కొద్దిపాటికబళము, నక్షత్రము, రేగుపండు, పట్రువ, మల్లెపువ్వు, చకోరపక్షి, చాతకపక్షి, అల్పవస్తువు, వడగల్లు, సిద్ధజాతి, కరకకాయ, బంగారు, ఇవిమొదలగు వానియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౨౦. సోలపద్మహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కనిష్ఠాఽద్యావర్తితాశ్చేద్విరళాసోలపద్మకః॥

తా॥ చిటికెనవ్రేలు మొదలగువ్రేళ్లునంగుళులుగలవిగా త్రిప్పిపట్టబడిన యెడసోలపద్మహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ వికచాబ్జేకపిత్థాదిఫలేఽప్యావర్తకేకుచే । విరహే ముకురేపూర్ణచన్ద్రే సౌన్దర్యభాజనే । ధమ్మిల్లచన్ద్రశాలాయాం గ్రామేఽప్యుద్ధతకోపయోః । తటాకేశకటేచక్రవాకేకలకలారవే । శ్లాఘనేసోలపద్మశ్చ కీర్తితోభరతాగమే॥

తా॥ విరిసినతామర, వెలగపండుమొదలగుపండు, తిరుగుడు, చన్ను, ఎడబాటు, అద్దము, పూర్ణచంద్రుడు, అందమయిన పాత్రము, కొప్పు, మేడమీదియిల్లు, ఊరు, ఎత్తు, కోపము, చెరువు, బండి, చక్రవాకపక్షి, కలకలధ్వని, మెప్పు, వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించునని భరతశాస్త్రమునందుచెప్పబడియున్నది.

గ్రన్థాన్తరస్థసోలపద్మహస్తలక్షణమ్.

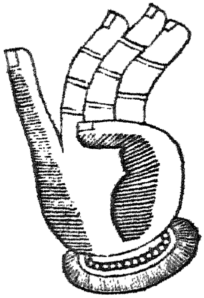
శ్లో॥ వ్యావృత్తికరణం యత్రనభవేదలపల్లవః । వ్యావృత్తహస్తఃకలశనవనీతముషఃపురా । జజ్ఞేలపల్లవః కృష్ణాత్ వసంతోఋషిరుచ్యతే।గన్ధర్వజాతిశ్శ్యామాంశురధీశోస్యదినేశ్వరః॥

తా॥ వ్రేళ్లనువిరళములుగద్రిప్పిపట్టినయెడ అలపల్లవహస్తమవును. ఈయలపల్లవహస్తముపాలువెన్నలు దొంగిలించిన కృష్ణునివలనబుట్టెను. ఇదిగంధర్వజాతి. దీనికివసంతుడు ఋషి, శ్యామమువర్ణము, సూర్యుడు అధిదేవత.

వి॥ హైయంగవీనేవిరహే మాళౌమోదకభావనే । ఫుల్లపద్మేచ మఞ్జర్యాం కికిశేవర్తులేపిచ॥ శ్లాఘాయాంరూపసౌన్దర్యే నర్తనేదుర్గసౌధయోః । ధమ్మిల్లే చన్ద్రశాలాయాం మాధుర్యేసాధువాదనే । నియుజ్యతే తాళఫలేహస్తోయమలపల్లవః॥

తా॥ అప్పుడుకాచిన నెయ్యి, విరహము, తల, కుడుమునుజూపుట, వికసించినతామరపువ్వు,పూగుత్తి, కిరీటము, చక్రాకారము, శ్లాఘించుట, ఆకృతి, చక్కదనము, బోగమాట, కోట, మేడ, కొప్పు, మేడమీదియిల్లు, బాగుబాగుఅనుట, తాటిపండు, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౨౧. చతురహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జన్యాద్యాస్తిస్రశ్శ్లిష్టాః కనిష్ఠా ప్రసృతా యది।
అఙ్గుష్ఠోనామికామూలే తిర్యక్చేచ్చతురః కరః॥

తా॥ తర్జని మొదలైన మూడువ్రేళ్లను జేర్చిచాచి అఙ్గుష్ఠమును అనామికమూలమం దడ్డముగనుంచి పట్టునది చతురహస్తమనబడును.

వి॥ శ్లో॥ కస్తూర్యాం కిఞ్చిదర్థే చ స్వర్ణే తామ్రే చ లోహకే। ఆర్ద్రే ఖేదే రసాస్వాదే లోచనే వర్ణభేదకే। ప్రమాణే సరసే మన్దగమనే శకలీకృతే। ఆసనే ఘృతతైలాద్యా యుజ్యతే చతురః కరః॥

తా॥ కస్తూరి, కొంచెమనుట, బంగారు, రాగిమొదలగు లోహములు, తడి, ఖేదము, రసమునుత్రాగుట, మెల్లగనడచుట, తునుక, ఎత్తుపీట, నేయినూనె మొదలగు ద్రవవస్తువులు వీనియందు ఈహస్తము ప్రయోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ చతురహస్తలక్షణమ్.

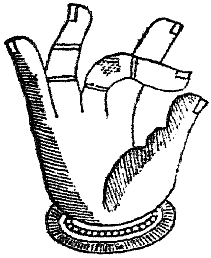
శ్లో॥ యత్రాఙ్గుష్ఠో పతాకస్య మధ్యమామధ్యపర్వగః। కనిష్ఠికా బహిర్యాతా చతురం తం కరం విదుః। అమృతం హర్తుమనసః అస్మానుమతిమిచ్ఛతః। సుధాం హరేతి హస్తేన గరుడప్రతిజల్పతః। కాశ్యపాచ్చతురో జాతః వాలఖిల్యో మహాన్ ఋషిః। చిత్రవర్ణో మిశ్రజాతిః వైనతేయశ్చ దేవతా.

తా॥ పతాకహస్తమునందలి అంగుష్ఠమును నడిమివ్రేలినడిమిగనుపునందు పొందించి చిటికెనవ్రేలిని బయటచాచి పట్టబడినది చతురహస్తమనబడును. ఇది పూర్వకాలమునందు అమృతమును హరించుటకై తనయభిమతమును అపేక్షించు గరుత్మంతునికి సుధను హరింపుమని హస్తముచేత జాడచూపిన కశ్యపునివలన బుట్టెను. ఇది మిశ్రజాతి. దీనికి వాలఖిల్యుండు ఋషి' చిత్రవర్ణము, వైనతేయుడు దేవత.

వి॥ శ్లో॥ గోరోచనాయాం ధూమ్యాం చ సరసే లక్తకేపి చ। చిత్తావధానే కర్పూరే లోచనే చుబుకే తథా॥ తాటఙ్కే వదనే ఫాలే కటాక్షే చ ప్రియే నయే। కస్తూర్యాం శర్కరాయాం చ తైలే మధుని సర్పిషి। చాతుర్యే దర్పణే స్వర్ణే వజ్రే మరకతేపి చ। ఇయత్తాయామిమదర్థే వస్తూనాం మితదర్శనే। నీలశ్వేతాదివర్ణే మిశ్రజాతౌ చ శాద్వలే। గణ్డస్థలే పాలికాయాం ప్రష్టవ్యశ్చతురః కరః॥

తా॥ గోరోజనము, దుమ్ము, సరసము, లత్తుక, మనసునునిలుపుట, కర్పూరము, కన్ను, చెవి, గడ్డము, కమ్మ, ముఖము, నొసలు, కడకంటిచూపు, ప్రియవస్తువు, నయము, కస్తూరి, చక్కెర, నూనె, తేనె, నెయ్యి, నేర్పు, అద్దము, బంగారు, రవ, పచ్చ, కొలది, కొంచెమనుట, వస్తువులకొలది, నలుపు తెలుపు మొదలగు వన్నెలు, మిశ్రజాతి, పచ్చిక, నేల, చెక్కిలి, పాలిక, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౨౨. భ్రమర హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యమాఙ్గుష్ఠసంస్పర్శే తర్జనీవక్రితా యది। శేషౌ ప్రసారితౌ యత్ర భ్రమరాఽభిధహస్తకః॥

తా॥ నడిమివ్రేలిచేత బొటనవ్రేలిని తాకి చూపుడువ్రేలిని వంచి తక్కిన రెండు వ్రేళ్లను చాచిపట్టినయెడ భ్రమరహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ భ్రమరేచశుకేయోగే సారసేకోకిలాఽదిషు। భ్రమరాఽభిధహస్తోఽయం కీర్తితో భరతాగమే॥

తా॥ తుమ్మెద, చిలుక, యోగాభ్యాసము, బెగ్గురుపక్షి, కోయిలమొదలైన పక్షులు, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ భ్రమర హస్తలక్షణమ్.

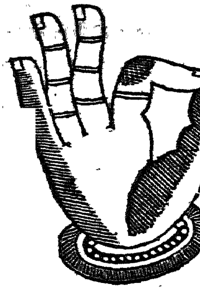
శ్లో॥ హంసాస్యతర్జనీనమ్రా యదిస్యాద్భ్రమరః కరః। కర్ణపూరంరచయతో దేవమాతుః కదాచన। కశ్యపాద్భ్రమరో జాతః కపిలో ఋషిరుచ్యతే। మేచకః ఖచరో జాతిః పక్షిరాజోఽధిదేవతా॥

తా॥ హంసాస్యహస్తమునందలి చూపుడువ్రేలువంచిపట్టునెడ భ్రమరహస్తమగును. ఇదిపూర్వమందు కశ్యపబ్రహ్మ అదితిదేవికి కమ్మలుచేయునపుడు ఆయనవలన బుట్టినది. ఇదిగంధర్వజాతి. దీనికిఋషికపిలుడు, చామనచాయ, పక్షిరాజు అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ యోగేమౌనవ్రతే శృఙ్గేగజదన్తనిరూపణే। దీర్ఘనాళప్రసూనానాం గ్రహణే భ్రమరేపిచ। కర్ణమన్త్రస్వరచనే కణ్టకోద్ధరణేపిచ। నీవీమోక్షే ద్వ్యక్షరాణాం అవ్యయానాం నిరూపణే। ఖేచరే మేచకేవర్ణే భ్రమరోయం నియుజ్యతే.

తా॥ యోగాభ్యాసము, మౌనవ్రతము, కొన, ఏనుగుదంతమును జూపుట, నిడుకాడగలపువ్వులను కోయుట, కర్ణమంత్రముచెప్పుట, ముల్లుతీయుట, పోకముడివిప్పుట, ద్వ్యక్షరముల (రెండక్షరముల) అవ్యయములనునిరూపించుట, ఆకాశమునందు తిరిగెడి ప్రాణి, చామనిచాయ, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౨౩. హంసాస్య హస్తలక్షణమ్

శ్లో॥ మధ్యమాఽద్యాస్తయోఙ్గుళ్యః ప్రసృతావిరళాయది। తర్జన్యఙ్గుష్ఠసంయోగే హంసాస్యకర ఈరితః॥

తా॥ నడిమివ్రేలుమొదలుమూడువ్రేళ్లను ఎడముగలవిగా చాచి చూపుడువ్రేలిని బొటనవ్రేలితో చేర్చి పట్టినయెడ హంసాస్యహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ మాఙ్గళ్యసూత్రబన్ధేచాఽప్యుపదేశేవినిశ్చయే। రోమాఞ్చేమౌక్తికాఽదౌచచిత్రసంలేఖనేతథా। దంశేతుజలబిన్దౌచదీపవర్తిప్రసారణే। నికషేశోధనేమల్లికాఽదౌరేఖావలేఖనే। మాలాయాంవహనే సోఽహం భావనాయాంచ

రూపకే। నాఽస్తీతివచనేచాఽపినికషాణాంచభావనే। కృతకృత్యేఽపిహంసాస్యః ఈరితోభరతాఽగమే॥

తా॥ బొట్టుకట్టుట, ఉపదేశము, నిశ్చయము, గగుర్పాటు, ముత్యముమొదలైనవి, చిత్రమువ్రాయుట, ఆడవియీగ, నీటిబొట్టు, దీపపువత్తినెగసనద్రోయుట, ఒరయుట, శోధించుట, మల్లెమొగ్గలుమొదలైనవి, గీతగీయుట, పూలదండ, నేనేబ్రహ్మమనుట, రూపించుట, లేదనుట, ఒరసిచూడదగినవస్తువులను భావించుట, సిద్ధముగానున్నదనుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ హంసాస్య హస్తలక్షణమ్.

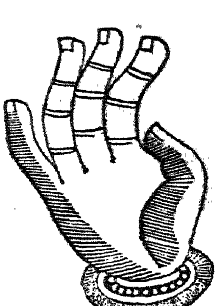
శ్లో॥ శ్లిష్టాగ్రమధ్యమాఙ్గుష్ఠతర్జన్యాయత్రసారితౌ। అనామికాకనీయాంసౌ నహంసాస్యకరోభవేత్। న్యగ్రోధమూలమాశ్రిత్యమునీనాంతత్త్వదర్శినామ్। హంసాస్యో దక్షిణామూర్తిరాసీదస్యఋషిస్స్మృతః। శుభ్రవర్ణోమిశ్రజాతి రధీశశ్చతురాననః॥

తా॥ బొటనవ్రేలినిమధ్యమనడిమివ్రేళ్లనుచేర్చి ఉంగరపువ్రేలినిచిటికెన వ్రేలిని చాచిపట్టినయెడహంసాస్యహస్తమగును. ఇదివటవృక్షముక్రిందమునులకు జ్ఞానోపదేశము చేయునప్పుడు దక్షిణామూర్తివలన బుట్టెను. ఇదిమిశ్రజాతి. దీనికి శుకుడుఋషి, వర్ణముతెలుపు, బ్రహ్మ అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ జ్ఞానోపదేశేపూజాయాంనిర్ణయేచతిలాఽహుతౌ। భాషణేపఠనేగానే ధ్యానే భావనిరూపణే। రచనేయావకాదీనాంపులకేమౌక్తికేమణౌ। వేణువాదే సంయుతశ్చేచ్ఛ్వాసనాయాంనిజాత్మని। జలబిన్దౌలక్ష్యభావే ముద్రికాయాంచ చుమ్బనే। విప్రజాతౌశుభ్రవర్ణేహంసాస్యఃపరికీర్తితః॥

తా॥ జ్ఞానోపదేశము, పూజచేయుట, నిర్ణయించుట, తిలాహుతి, మాటలాడుట, చదువుట, పాడుట, ధ్యానముచేయుట, భావములనునిరూపించుట, లత్తుకమొదలైనవానిని పెట్టుట, గగుర్పాటు, ముత్యము, రత్నము, పిల్లనగ్రోవియూదుట, వాసనచూచుట, మనస్సు, నీటిబొట్టు, గురిపెట్టుట, ముద్దుటుంగరము, ముద్దుపెట్టుట, బ్రాహ్మణజాతి, తెల్లవన్నె, వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

౨౪. హంసపక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షకరేసవ్యే కనిష్ఠాప్రసృతాయది। హంసపక్షకరస్సోఽయంతన్నిరూపణముచ్యతే॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తమునందలిచిటికెనవ్రేలినిచాచిపట్టిన యెడ హంసపక్షహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ షట్సంజ్ఞాయాంసేతుబన్ధేనఖరేఖాఽఙ్కనేతథా। పిధానేహంసపక్షోఽయంకీర్తితోభరతాగమే।

తా॥ ఆఱుఅనెడిలెక్క, కట్టకట్టుట, గోటినొక్కుగురుతు, ఏదేనొకపనిచేయుట, వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ హంసపక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కనిష్ఠాసర్పశీర్షేసాసారితాహంసపక్షకః। తాణ్డవాభ్యాసనేహంసపక్షాకారః కరస్స్మృతః॥ తణ్డోర్జాతోహంసపక్షఃభరతోఋుషిరుచ్యతే । నీలవర్ణోప్సరో జాతి రధీశోపఞ్చసాయకః॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తమునందలి చిటికెనవ్రేలినిచాచిపట్టినయెడహంసపక్షహస్తమగును. శివునిసన్నిధియందుతండువుతాండవమును అభ్యసించునపుడుహంసరెక్కవలె చేతినిపట్టెను గనుక ఆతండువువలన హంసపక్షహస్తముపుట్టెను. ఇదిఅప్సరోజాతి. దీనికిఋషి, భరతుడు, వర్ణమునీలము, మన్మథుడుఅధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ శుభనాట్యేసేతుబన్ధే వీణావాదేసమాహృతౌ । నియన్త్రణేపక్షిపక్షే పర్యాప్తౌరూపలేఖనే। శ్యామవర్ణేప్సరోజాతౌ హంసపక్షోనియుజ్యతే॥

తా॥ శుభనాట్యము, నీళ్లకు అడ్డకట్టకట్టుట, వీణవాయించుట, సంగ్రహించుట,కట్టుట, పక్షిరెక్క, ముగియుట, చిత్తరువువ్రాయుట, చామనచాయ, అప్సరోజాతి, వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

౨౫. సందంశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పునఃపునఃపద్మకోశే సంశ్లిష్టాప్రసృతాయది । సందంశాఽభిధహస్తోఽయం కీర్తితోభరతాఽగమే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన పద్మకోశహస్తమువ్రేళ్లను మాటిమాటికిచేర్చి విడిచిపట్టినయెడ సందంశహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ ఉదారేబలిదానేచ వ్రణేకీటేమనోభయే । అర్చనేపఞ్చవక్తవ్యే సందంశాఽఖ్యోఽభిధీయతే॥

తా॥ త్యాగమిచ్చుట, బలియిచ్చుట, పుండు, పురుగు, మనస్సునందలిభయము, అర్చించుట, అయిదు అనుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ సందంశ హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హంసాస్యమధ్యమాబాహ్యా యదిసందంశకోభవేత్ । యేనాక్షమాలావాగ్దేవ్యా దక్షాహస్తాద్యత స్తతః । సందంశోభారతేర్జాతో ఋుషిర్విశ్వావసుఃస్మృతః। విద్యాధరాన్వయోగౌరః వాల్మీకిరధిదేవతా॥

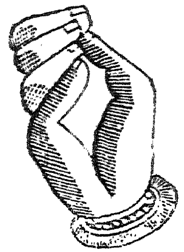
తా॥ హంసాస్యహస్తమందు నడిమివ్రేలు చాచిపట్టబడినయెడ సందంశహస్తమగును. సరస్వతీదేవి అక్షమాలధరింపగా ఆమెవలన ఈ సందంశహస్తము పుట్టెను. ఇది విద్యాధరజాతి. దీనికి ఋుషి విశ్వావసుడు, వర్ణము గౌరము, అధిదేవతవాల్మీకి.

వి-శ్లో॥ రదనేసూక్ష్మముకుళే శల్యేతైలాస్యనర్తనే । టీకాయాంజ్ఞానముద్రాయాం తులాయాంరదనవ్రణే । యజ్ఞోపవీతేరేఖాయాం శోధనేచిత్రలేఖనే । సత్యేనాస్తీతివచనేకిఞ్చిదర్థేక్షణేశ్రుతౌ । వికసేకవకాదీనాంసితేలక్ష్యేనభేజుకారే।గుఞ్జాయామష్టసంజ్ఞాయాం ఇన్ద్రియోపేవిషేత్పణే । పిపీలికాయాంమశకే గ్రహణే

[illegible] మాత్రే [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥

తా॥ పల్లి, సన్నని మొగ్గ, పాట, [illegible], [illegible] ([illegible] అర్థము) జ్ఞానముద్ర, [illegible], సంతసము, [illegible], [illegible], శ్లోకము చిత్రము వ్రాయుట, నిజము, లేదు అనుట, ఇంచుకయనుట, కొంచెకాలమనుట. వినుట, బంగారు మొదలైనవానిని ఒరయుట, [illegible], గుడి, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] లెక్క పెట్టు [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], దోమ, ముత్యాలచేరు [illegible], [illegible] ఈగ, పూలదండ, నూగారు, జాము, ఏకాంతము, తాకుట, [illegible], [illegible], మాటలాడుట, జారుట, గాయము, [illegible], [illegible], [illegible], బొట్టు, కాటుక, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] ఈహస్తము వినియోగించును.

౨౮. ముకుళహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గుళీపఞ్చకం హ్యేవ మిళిత్వాగ్రే ప్రసార్యతే। ముకుళాఖ్యహస్తోఽయం కీర్తితో భరతాగమే॥

తా॥ అయిదువ్రేళ్లను చేర్చి యెదుట చూపునట్లు పట్టినచో నది ముకుళహస్తమనబడును.

వి-శ్లో॥ కుముదే భోజనే పఞ్చబాణే ముద్రాదిధారణే । నాభౌ కదళీపుష్పే చ యుజ్యతే ముకుళః కరః॥

తా॥ కలువపువ్వు, భోజనముచేయుట, మన్మథుడు, ముద్రలు ధరించుట, బొడ్డు, అరటిపువ్వు, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థముకుళహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ శ్లిష్టాఙ్గుళీకపద్మకోశో యదిస్యాన్ముకుళః కరః । భానుంగ్రసిష్యన్తః పూర్వం విష్ణు మేవేతిశఙ్కయా। మారుతేర్ముకుళో జాతః ఋషిస్తస్యవిశాఖిలః। సఙ్కీర్ణజాతో కపిలో వర్ణశ్చన్ద్రోఽధిదేవతా॥

తా॥ పద్మకోశహస్తముయొక్క వ్రేళ్లను చేర్చిపట్టినయెడ ముకుళహస్తమగును. పూర్వకాలమునందు ఆంజనేయుడు పండుపండనెడి శంకచేత సూర్యుని పట్టబోయినపుడు అతనివలన ఈ ముకుళహస్తముపుట్టెను. ఇది సంకీర్ణజాతి. దీనికి విశాఖిలుడు ఋషి, కపిలవర్ణము, చంద్రుడు అధిదేవత.

వినిశ్లో॥ దానేజపేదీనవాక్యే భోజనేపద్మకోశకే । ఆత్మని ప్రాణనిర్దేశే [illegible] నిరూపణే । కాముకోచ్చరితే బాల చుమ్బనే దేవపూజనే । ఛత్రాదీనాంచ ముకుళే ఫలగ్రహనిరూపణే । సఙ్కీర్ణజాత్యాంకపిలే ముకుళాఖ్యకరఈరితః॥

తా॥ దానము, జపము, పేదమాట, భోజనము, తామరమొగ్గ, తాను, ప్రాణములను నిర్దేశించుట, అయిదింటి లెక్కను చూపుట, కాముకునిమాట, బిడ్డలను ముద్దుపెట్టుకొనుట, దేవపూజ, గొడుగు మొదలగు వానియొక్క ముడుగుట, ఫలములను గ్రహించుట, సంకీర్ణజాతి, కపిలవర్ణము, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

బంధము, ఖట్వ, భేరుండము, అపవిద్ధము, అనునీయిరువది నాలుగుహస్తములు సం
యుతహస్తములని భరతశాస్త్రమునందు చెప్పబడియున్నది.

గ్రన్థాన్తరే.

శ్లో॥ అసంయుతానాం సంయోగా త్సంయుతాఖ్యా భవన్తితే । తేషాముత్పత్తిరేషై
షా యోజనీయా తమాబుధైః । తథాపిద్వంద్వతా భేదా దధిదేవః పృథక్పృథక్॥

తా॥ రెండుఅసంయుతహస్తములనుచేర్చిపట్టు నెడసంయుత హస్తమువును. అసం
యుతహస్తములకు ఉత్పత్తిజాతిఋషి మొదలగునవి ఒకటిగానేయుండినను అధిదేవతలు
మాత్రము భేదపడియుండును.

౧ అఞ్జలిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకతలయో ర్యోగాదఞ్జలిర్గ కర ఈరితః॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములను అరచేతిలోజేర్చినదది యంజలిహస్తమనబడును.

వి॥ శ్లో॥ దేవతాగురువిప్రాణాం నమస్కారే ష్వనుక్రమాత్ । కార్యశ్శిరోముఖోర
స్సువినియోజ్యోఽఞ్జలికరః॥

తా॥ దేవతలకును, గురువులకును, బ్రాహ్మణులకును, నమస్కారము చేయుటయం
దు ఈహస్తము చెల్లును. అందు దేవతలకు మ్రొక్కునపుడు, శిరస్సునందును, గురువుల
కు మ్రొక్కునపుడు ముఖమునందును, బ్రాహ్మణులకుమ్రొక్కునపుడు రొమ్మునందును క్రమ
ముగానొప్పును.

గ్రన్థాన్తరస్థ అఞ్జలి హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకహస్తతలయోస్సంశ్లేషో యత్రజాయతే।
తమాహురఞ్జలిర్హస్తః క్షేత్రపాలోఽధిదేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తముల అరచేతులుచేర్చి పట్టబడునెడ అంజలిహస్తమువు
ను. దీనికి అధిదేవత క్షేత్రపాలుడు.

వి॥ శ్లో॥ ప్రణామే వినయే తాలఘాతే శమ్భునిరూపణే।
కిఙ్కరోమీతివచనే ధ్యానే చాఞ్జలిరుచ్యతే॥

తా॥ నమస్కరించుట, వినయముతోవంగుట, తాళము వేయుట, శివస్వరూపము
నునిరూపించుట, ఏమిచేయుదునని యనుట, ధ్యానముచేయుట, వీనియందు ఈహ
స్తము చెల్లును.

కపోత హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపోతస్సకరో జ్ఞేయశ్శ్లిష్టమూలాగ్రపార్శ్వతః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన అంజలిహస్తము మొదలుతుదలు పార్శ్వభాగములుచేరియుం
డపట్టబడినయెడకపోతహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ ప్రమాణగురుసమ్భాషావినయాఽఙ్గీకృతిష్వయమ్॥

తా॥ ప్రమాణము, పెద్దలతోమాటలాడుట, వినయముతో నొప్పుకొనుట, వీని
యందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ కపోత హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఞ్జలేరంతరంయత్ర జాయతేవివరీకృతే।
సఏవతకపోతాఖ్యశ్చిత్రసేనోధిదేవతా॥

తా॥ అంజలిహస్తము ఎడమయినవ్రేళ్లకలదిగాపట్టబడినయెడ కపోతహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత చిత్రసేనుడు.

వి॥ శ్లో॥ అఙ్గీకారే నారికేళే పూగానాంపాదపాదిషు। కదళీకుసుమే శీతే వినతే వస్తుసఙ్గ్రహే। సమ్పుటే మాతులుఙ్గేచ కపోతోవినియుజ్యతే॥

తా॥ అంగీకారము, టెంకాయ, పోక, అనృక్షములు మొదలగునది, అరటిపూవు, చలి, అమృతము, వస్తువులనుసంగ్రహించుట, సంపుటము, మాదీఫలము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

౩. కర్కట హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఆన్యోన్యస్యాన్తరే యత్రాఙ్గుళ్యో నిస్సృతహస్తయోః। అన్తర్బహిర్వావర్తన్తే కర్కటస్సోఽభిధీయతే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన కపోతహస్తమందు వ్రేలివ్రేలిసందునను వ్రేళ్లుపోనిచ్చి వెలికిగాని లోపలికిగాని చాచినట్టుబడునెడల కర్కటహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ సమూహదర్శనే తున్దదర్శనే శఙ్ఖపూరణే అఙ్గానాంమోటనేశాఖోన్నమనేచ నియుజ్యతే॥

తా॥ గుంపునుచూపుట, లావైనదానినిచూపుట, శంఖనాదముచేయుట, దేహాలస్యముపోగొట్టుకొనుట, చెట్టుకొమ్మనువంచుట, వీనియందు ఈ హస్తముపయోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ కర్కటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ణనాభాంగుళీరత్ర సంశ్లిష్టాఃకర్కటోభవేత్। అస్యాధిదైవతం విష్ణుమాదిదేవంవిదుర్బుధాః॥

తా॥ ఊర్ణనాభహస్తముయొక్క వ్రేళ్లసందులందు రెండవచేతివ్రేళ్లను చొప్పించి పట్టినయెడ కర్కటహస్తమగును. దీనికి విష్ణువు అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ విలాపేజృమ్భణేఘాతే కర్కటే శఙ్ఖపూరణే। అఙ్గుళీమోటనేస్త్రీణాంకర్కటో వినియుజ్యతే॥

తా॥ దుఃఖవచనములాడుట, ఆవులింత, కొట్టుట, ఎండ్రకాయ, శంఖమునూదుట, స్త్రీలుమెటికలు విరుచుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౪. స్వస్తికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకయోస్సన్నియుక్తౌ కరయోర్మణిబన్ధయోః। సంయోగేనస్వస్తికాఖ్యోమకరాద్యే నియుజ్యతే। భయవాదేవివాదేచ కీర్తనేస్వస్తికోభవేత్॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములందలి మణికట్టులను జేర్చిపట్టినయెడ స్వస్తికహస్తమగును. ఇదిమొసలినిదెలుపుట, భయముతోమాటలాడుట, పొగడుట, వాదాడుట, వీనియందు ఉపయోగించును.

౫. డోలాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకేపూరుదేశస్థే డోలాహస్తోఽయముచ్యతే। నాట్యారమ్భే ప్రయోక్తవ్య మితి నాట్యవిదోవిదుః॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములను తొడమీదికి వ్రేలునట్లు పట్టినయెడ డోలాహస్తము అగును. ఇది నాట్యారంభమందు వినియోగింపదగినదని నాట్యశాస్త్రిజ్ఞులు చెప్పుదురు.

గ్రన్థాన్తరస్థడోలాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకాపార్శ్వగా డోలా భారతీతస్య దేవతా । మోహమూర్ఛామదాలస్యవిలాసాదిషుకీర్తితః॥

తా॥ పతాకహస్తములు ఇరుపార్శ్వములందు వ్రేలునట్లు పట్టబడినయెడ డోలాహస్తమగును. దీనికి దేవత సరస్వతి. ఇది మోహము, మూర్ఛ, మదము, ఆలస్యము, విలాసము మొదలగువానియందు వినియోగించును.

౬. పుష్పపుటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సంశ్లిష్టకరణే సర్పశీర్షే పుష్పపుటఃకరః॥

తా॥ రెండుసర్పశీర్షహస్తములయొక్క మనికట్టు మొదల్గొని చిటికెనవ్రేలివరకుగల అరచేతివెలుపలిభాగములను జేర్చిపట్టినయెడ పుష్పపుటహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ నీరాజనవిధౌ బాలఫలాఽదిగ్రహణే తథా । సన్ధ్యాయామర్ఘ్యదానే చ మన్త్రపుష్పే నియోజయేత్॥

తా॥ కర్పూరహారతి, బిడ్డలు పండ్లు మొదలైనవానిని దీసికొనుట, సంధ్యాకాలమందు అర్ఘ్యప్రదానము చేయుట, మంత్రపుష్పమిచ్చుట, వీనియందు ఈ హస్తముపయోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థపుష్పపుటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షస్య పార్శ్వేతు అపరః సర్పశీర్షకః । ధృతః పుష్పపుటాఖ్యస్స్యా దస్యేశః కిన్నరేశ్వరః॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తముయొక్క పార్శ్వమందు రెండవచేతి సర్పశీర్షమును జేర్చిపట్టినయెడ పుష్పపుటహస్తమవును. దీనికి కిన్నరేశ్వరుడు అధిదేత.

వి॥ శ్లో॥ సుమధాన్యఫలాదీనా మర్పణే గ్రహణే తథా । అర్ఘ్యదానే పుష్పపుటః కీర్తితో భావకోవిదైః॥

తా॥ పువ్వులు ధాన్యము పండ్లు మొదలయినవానిని ఇచ్చి పుచ్చుకొనుటలయందును, అర్ఘ్యప్రదానమునందును ఈహస్తము వినియోగించును.

౭. ఉత్సఙ్గహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అన్యోన్యబాహుమూలస్థౌ మృగశీర్షకరౌ యది।
ఉత్సఙ్గనామా హస్తోఽయం కీర్తితో భరతాఽగమే॥

తా॥ రెండుమృగశీర్షహస్తములను మూపులు సోకపట్టునెడ ఉత్సంగహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ ఆలిఙ్గనే చ లజ్జాయా మఙ్గదాఽదిప్రదర్శనే । బాలానాం శిక్షణే చాఽయ ముత్సఙ్గో యుజ్యతే కరః॥

తా॥ కౌగిలింత, సిగ్గు, భుజకీర్తులు మొదలగువానిజూపుట, బాలురను శిక్షించుట వీని యందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థోత్సఙ్గహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళౌస్వస్తికస్పృష్టౌ వుత్సఙ్గస్తదధీశ్వరః । గౌతమో వినియోగస్తు లజ్జాయాం పరిరమ్భణే । అఙ్గీకారే పరీతేచ సాధ్వస్త్రేయం గోపనే । ఏవమాదిషు యుజ్యన్తే ఉత్సఙ్గకరభావనాః॥

తా॥ అరాళహస్తములను మూపులందు జేర్చిపట్టునెడ ఉత్సఙ్గహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత గౌతముడు. ఇది సిగ్గు, కౌగిలింత, అంగీకారము, చలి, మేలసుట, చన్నులను కప్పుట, మొదలగు వానియందు వినియోగించును.

౮. శివలిఙ్గహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేర్ధచన్ద్రే విన్యస్తశ్శిఖరశ్శివలిఙ్గకః । వినియోగస్తు తస్యైవ శివలిఙ్గప్రదర్శనే.

తా॥ ఎడమచేతి యర్ధచంద్ర హస్తమందు శిఖరహస్తముంచబడెనేని శివలిఙ్గహస్తమగును. ఇది శివలింగమును జూపుటయందు వినియోగించును.

౯. కటకావర్ధన హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కటకాముఖయోర్గ్రహాణోస్స్వస్తికాన్మణిబన్ధయోః । కటకావర్ధనాఽఖ్యస్స్యాదితి నాట్యవిదో విదుః॥

తా॥ కటకాముఖహస్తములయొక్క మణికట్లు స్వస్తికముగా జేర్చి పట్టబడునేని కటకావర్ధన హస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ పట్టాభిషేకే పూజాయాం వివాహేఽపియుజ్యతే॥

తా॥ పట్టాభిషేకము, పూజ, పెండ్లిదీవన, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థకటకావర్ధన హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కటకావర్ధనాఖ్యస్స్యాత్ స్వస్తికాకటకాముఖా । తస్యదేవోయదుక్షత్రో భావజ్ఞైశ్చ నిరూపితః॥

తా॥ కటకాముఖహస్తములను స్వస్తికములుగ బట్టినయెడ కటకావర్ధనహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ వినియోగే విచారేచ శృఙ్గారే కోపసాన్త్వనే । జక్కిణీనటనే దణ్డలాస్యే చ పతినిశ్చయే॥

తా॥ విచారము, శృంగారము, కోపసమాధానము, జక్కిణి అనుఆట, కోలాటము, నిశ్చయము వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౦. కర్తరీస్వస్తికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కర్తరీస్వస్తికాఽకారో కర్తరీస్వస్తికో భవేత్॥

తా॥ కర్తరీ ముఖహస్తములను స్వస్తికాకారముగా బట్టినయెడ కర్తరీస్వస్తిక హస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ శాఖాసుసాఽద్రిశిఖరే వృక్షేషు వినియుజ్యతే॥

తా॥ చెట్టుకొమ్మలు, పర్వతశిఖరము, వృక్షములు వీనియందు ఈహస్తము విని యోగించును.

౧౧. శకటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ భ్రమరావన్యమాఙ్గుష్ఠ ప్రసారాచ్ఛకటో భవేత్ । రాక్షసాఽభినయే చాఽయం నియోజ్యో భరతాదిభిః॥

తా॥ భ్రమరహస్తములు రెండును బొటనవ్రేలినినడిమివ్రేలినిచాచి పట్టబడునేని శకటహస్తమగును. ఇది రాక్షసులు మొదలయినవారల యభినయమునందు చెల్లును.

౧౨. శఙ్ఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ శిఖరాఽన్తర్గతాఽఙ్గుష్ఠ ఇతరాఙ్గుష్ఠసఙ్గతః । తర్జన్యాద్యాయతాశ్లిష్టా శఙ్ఖహస్తః ప్రకీర్తితః । శఙ్ఖాదిషు నియోక్తవ్యోఽయమిత్యేవం భరతాఽదయః॥

తా॥ శిఖరహస్తములో పలియంగుష్ఠముతో రెండవచేతియంగుష్ఠమును చేర్చి తక్కిన వ్రేళ్లను ఆశిఖర హస్తములపైకిచాచిపట్టినయెడ శంఖహస్తమగును. ఇదిశంఖము మొదలైనవానియందువినియోగించును.

౧౩. చక్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ యత్రాఽర్ధచన్ద్రౌ తిర్యఞ్చౌ పరస్పరతలసంస్పృశౌ । చక్రహస్తస్స విజ్ఞేయశ్చక్రార్థే వినియుజ్యతే॥

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తమును అడ్డముగా రెండు అరచేతులనుజేర్చిపట్టినయెడ చక్రహస్తమగును. ఇదిచక్రార్థమందుచెల్లును.

౧౪. సమ్పుటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కుఞ్చితాఽఙ్గుళయశ్చక్రే సమ్పుటస్సకర ఈరితః॥

తా॥ ముందుచెప్పినచక్రహస్తమువ్రేళ్లనుముడిచిపట్టినయెడ సంపుటహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ వస్త్వాచ్ఛాదనే సమ్పుటే చ సమ్పుటస్సకర ఈరితః॥

తా॥ వస్తువులనుదాచుటయందును ముడువబడినదానియందును ఈహస్తము చెల్లును.

౧౫. పాశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సూచ్యానికుఞ్చితే శ్లిష్టే తర్జన్యా పాశ ఈరితః॥

తా॥ సూచీహస్తములచూపుడు వ్రేళ్లనువంచి చేర్చిపట్టినయెడ పాశహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ అన్యోన్యకలహే పాశే శృఙ్ఖలాయాం నియుజ్యతే॥

తా॥ పరస్పర కలహమునందును, త్రాటియందును, సంకెలయందును, ఈహస్తము చెల్లును.

౧౬. కీలకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కనిష్ఠే కుఞ్చితే శ్లిష్టే మృగశీర్షే తు కీలకః॥

తా॥ మృగశీర్షహస్తముల చిటికెనవ్రేళ్లనువంచి చేర్చిపట్టినయెడ కీలక హస్తమగును

వి॥ శ్లో॥ స్నేహేచసత్యేఽలాపేచవినియోగోఽస్యసమ్మతః॥
తా॥ స్నేహమునందును, ప్రియవచనమునందును ఈ హస్తము చెల్లును.

౧౭. మత్స్యహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరపృష్ఠోపరిన్యస్తోయత్రహస్తస్తథోముఖః కిఞ్చిత్ప్రసారితాఙ్గుష్ఠకనిష్ఠో మత్స్యనామకః। ఏతస్యవినియోగస్తుమత్స్యార్థేసమ్మతోభవేత్॥

తా॥ పతాకహస్తములు ఒకటిమీదనొకటిచేర్చి చిటికెనవ్రేళ్లను బొటనవ్రేళ్లను కొంచెము చాచిపట్టినయెడ మత్స్యహస్తమగును. ఇదిమత్స్యార్థమునందు చెల్లును.

౧౮. కూర్మహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కుఞ్చితాఽగ్రాఽఙ్గుళిశ్చక్రేత్యక్తాఽఙ్గుష్ఠకనిష్ఠకః। కూర్మహస్త స్సవిజ్ఞేయస్సకూర్మార్థేవినియుజ్యతే॥

తా॥ చక్రహస్తముయొక్క వ్రేళ్లనువంచిచిటికెనవ్రేలిని బొటనవ్రేలినిజాచిపట్టినయెడ కూర్మహస్తమగును. ఇదితాబేటియొక్క అర్థమునందు ఉపయోగించును.

౧౯. వరాహహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మృగశీర్షేత్వన్యకరస్థేతత్పృష్ఠస్థితోయది। కనిష్ఠాఙ్గుష్ఠయోర్యోగా ద్వరాహః కరఈరితః॥ ఏతస్యవినియోగస్తువరాహార్థేతుయుజ్యతే॥

తా॥ మృగశీర్షహస్తమును ఒకటిమీదనొకటిచేర్చి చిటికెనబొటన వ్రేళ్లనుకూడ బట్టబడినయెడవరాహహస్తమగును. ఇదిపందియొక్క అర్థమందువినియోగించును.

౨౦. గరుడహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తిర్యక్తలస్థితావర్ధచన్ద్రావఙ్గుష్ఠయోగతః। గరుడోగరుడార్థేచ యుజ్యతే భరతాగమే॥

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తములు రెండునుఅడ్డముగాబొటనవ్రేళ్లకొరికతో పట్టబడినయెడ గరుడహస్తమగును. ఇదిగరుడునిఅర్థమందు ఉపయోగించును.

౨౧. నాగబన్ధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షౌస్వస్తికాచేన్నాగబన్ధఇతీరితః॥
తా॥ రెండు సర్పశీర్షహస్తములు మణికట్టులు చేర్చిపట్టబడినయెడ నాగబంధ హస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ ఏతస్యవినియోగస్తునాగబన్ధేనియుజ్యతే। భుజఙ్గదమ్పతీభావే నికుఞ్జానాంచదర్శనే।అథర్వణస్యమన్త్రేషు యోజ్యోభరతకోవిదైః॥

తా॥ పాములపెనవంటిరతిబంధమందును, పాములపెనయందును, పొదరిండ్లను జూపుటయందును, అథర్వణమంత్రమునందును ఈహస్తము చెల్లును.

౨౨. ఖట్వాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చతురేచతురంన్యస్యతర్జన్యఙ్గుష్ఠమోక్షతః। ఖట్వాహస్తోభవేదేషఃఖట్వాఽదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ చతురహస్తముపై చతురహస్తమునుంచి చూపుడు వ్రేలిని బొటన వ్రేలినిచా చినట్టినయెడ ఖట్వాహస్తమగును. ఇది, మంచము మొదలైనవానియందుఉపయోగించును.

౨౩ - భేరుణ్డహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మణిబన్ధకపిత్థాభ్యాం భేరుణ్డకరఇష్యతే । భేరుణ్డపక్షిదమ్పత్యో ర్భేరుణ్డకరఈరితః॥

తా॥ కపిత్థహస్తములు రెండు మనికట్టులతోను జేర్చిపట్టబడినయెడ భేరుణ్డహస్తమగును. ఇది భేరుండపక్షి దంపతులయందు వినియోగించును.

౨౪ - అవహిత్థహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అలపద్మౌవక్షసిస్థౌ అవహిత్థకరోమతః॥

తా॥ రెండు అలపద్మహస్తములు రొమ్మునకెదురుగా బట్టబడినయెడ అవహిత్థహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ శృఙ్గారనటనే హస్తోలీలాకన్దుకధారణే। కుచార్థేయుజ్యతే సోఽయమవహిత్థకరాఽభిధః॥

తా॥ శృంగారనటనము, పుట్టచెండును పట్టుట, స్తనముయొక్క అర్థము వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

శ్లో॥ ఏవం-సంయుతహస్తానాం నామలక్షణమీరితమ్॥

తా॥ ఈవిధముగా సంయుతహస్తములయొక్క నామలక్షణములు చెప్పబడియెను.

గ్రన్థాన్తరస్థావహిత్థహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హృదయాభిముఖౌ యత్రశుకతుణ్డౌ వధోగతౌ । సోవహిత్థోభవేదస్యమార్కణ్డేయోధిదేవతా॥

తా॥ శుకతుణ్డహస్తములు క్రిందినుండి హృదయాభిముఖములుగ బట్టబడినయెడ అవహిత్థహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత మార్కండేయుడు.

వి॥ శ్లో॥ దుర్బలత్వే దేహకార్శ్యేకౌతుకేచకృశేమతః॥

తా॥ బలహీనత, దేహము చిక్కియుండుట, సంతోషము, చిక్కినది వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

గ్రన్థాన్తరస్థ గజదన్తహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ బాహుమధ్యగతౌ సర్పశీర్షౌ స్వస్తికతామితౌ । యది స్యాద్గజదన్తోయం పరమాత్మాధిదేవతా॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తములు బాహుమధ్యమందు జేర్పబడినయెడ గజదంతహస్తమగును. దీనికి అధిదేవతపరమాత్మ.

వి॥ శ్లో॥ స్తమ్భగ్రహేశిలోత్పాటే భారగ్రాహేనియుజ్యతే॥

తా॥ స్తంభమును గ్రహించుటయందును, రాతిని పెల్లగించుటయందును, భారమును వహించుటయందును ఈహస్తము చెల్లును.

గ్రన్థాన్తరస్థ చతురశ్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చతురశ్రస్సవిజ్ఞేయో వక్షఃపురోగౌకటకాముఖౌ । తస్యాధిదైవంవారాహీ కీర్తితో భావకోవిదైః॥

తా॥ రొమ్మునకెదురుగ కటకాముఖహస్తములను బట్టినయెడ చతురశ్రహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత వారాహి॥

వి॥ శ్లో॥ వినియోగోదధిమన్థానే జక్కిణీనటనేపిచ । ధారణే దోహనవిధౌ పటానామవకుణ్ఠనే । వహనే మౌక్తికాదీనాం రజ్వాదీనాఞ్చకర్షణే । నివీబన్ధేచకోశబన్ధే సుమాదీనాఞ్చధారణే । వీజనేచామరాదీనాం చతురశ్రోనియుజ్యతే॥

తా॥ పెరుగుచిలుకుట, జక్కిణియనుఆట, ధరించుట, పాలుపిదుకుట, వస్త్రములను కప్పుకొనుట, ముత్యములు మొదలగువానిని ధరించుట, త్రాడు మొదలగువానిని ఈడ్చుట, పోకముడి, రవికముడి, పువ్వులు మొదలగువానిని ధరించుట, వింజామరము మొదలగువానిని వీచుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థతలముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వక్షఃపురస్థాదుద్వృత్తౌ కరౌత్వభిముఖౌ యది । తాభ్యాంతలముఖస్యాస్య విష్ణురాజోఽధిదేవతా॥

తా॥ రొమ్మునకెదురుగ పతాకహస్తములను మీదికెత్తి పట్టినయెడ తలముఖహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత విష్ణ్వీశ్వరుడు.

వి॥ శ్లో॥ ఆలిఙ్గనేస్థూలవస్తు మహాస్తమ్భాదిభావనే । బుధైరభిహితో మఙ్జుమర్దళే ముఖరస్వనే॥

తా॥ ఆలింగనము, పెద్దవస్తువు, లావైనస్తంభములను జూపుట, మనోజ్ఞమయిన ధ్వనిగలమద్దెల, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౧౩ స్వస్తికాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకావామభాగౌ యదిస్వస్తికలాంగతౌ । సభవేత్స్వస్తికాహస్తోఽస్య హస్తస్యాధిదేవతా॥

తా॥ త్రిపతాకములు ఎడమతట్టు స్వస్తికాకారముగా బట్టబడినయెడ స్వస్తికహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత గుహుడు.

వి॥ శ్లో॥ కల్పద్రుమేషుశైలేషు హస్తోఽయం వినియుజ్యతే॥

తా॥ కల్పవృక్షములయందును పర్వతములయందును ఇది వినియోగించును.

౧౪ - ఆవిద్ధవక్ర హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వ్యావృత్తహస్తౌ సఞ్జాతౌ సవిలాసనంసకూర్పరమ్ । పతాకావిద్ధవక్రస్యాత్తుమ్బురుస్త్వధిదేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తముల మోచేతులను విలాసముతో గుండ్రముగానుండునట్లు విరివిగాబట్టినయెడ ఆవిద్ధవక్రహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత తుంబురుడు.

వి॥ శ్లో॥ మేఖలావహనేభేదే మధ్యకార్శ్యనిరూపణే । దేశీయనాట్యనటనే వినియోగస్తయోర్విదుః॥

తా॥ మొలనూలుధరియించుట, భేదము, నడుముయొక్క సన్నదనమును తెలుపుట, దేశీయనాట్యము వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౧౪ - రేచితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హంసపక్షౌకృతోత్తానతలావగ్రధృతౌయది । రేచితస్యకరౌజ్ఞేయోయక్షరాడధిదేవతా॥

తా॥ రెండుహంసపక్షహస్తములను అరచేయి మీదుచేసిపట్టినయెడ రేచితహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ శిశూనాంధారణేచిత్ర ఫలకస్యనిరూపణే । వినియోగోరేచితస్య ఏవమాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ బిడ్డలనుఎత్తుకొనుట, చిత్తరుపలకనుచూపుట, మొదలగువానియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౧౫ - నితమ్బహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఉత్తానితావధో వక్త్రౌపతాకా వంసదేశతః । నితమ్బస్థానితమ్బాభ్యోఽగస్త్యస్త్వస్యదేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములను మూపులుమొదలుకొని క్రిందుమొగముగా పిరుదులుతాకునట్టు పట్టినయెడ నితంబహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత అగస్త్యుడు.

వి॥ శ్లో॥ శ్రమేవతరణే చైవ విస్మయే వివశాయితే । ఏవమాదిషుయుజ్యేత నితమ్బాఖ్యకరస్స్మృతః॥

తా॥ బడలిక, దిగుట, ఆశ్చర్యము, పరవశత్వము; మొదలగువానియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౧౬ - లతాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకాడోలికా కారౌలతాఖ్యశ్శక్తి దేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములను డోలాకారముగ బట్టినయెడ లతాహస్తమవును. దీనికి అధిదేవతశక్తి.

వి॥ శ్లో॥ ఏతస్య వినియోగశ్చ నిశ్చేష్టాయాం మదాలసే । స్వభావనటనారమ్భే రేఖాయాం యోగభావనే। ఏవమాదిషు యుజ్యేత లతాహస్తవిభావనా॥

తా॥ చేష్టలులేకయుండుట, మదాలస్యము, స్వభావనటనము, రేఖ, యోగభావనము, మొదలైనవానియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౧౭ - పక్షవఞ్చితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ విన్యస్యాగ్రేకపీశీర్షే త్రిపతాక కరోయది । పక్షవఞ్చితనామాసో అనయోర్దేవతార్జునః॥

తా॥ రెండుత్రిపతాకహస్తములను ముందుగానడుముమీదికి ఎగబట్టినయెడ పక్షవంచితహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత అర్జునుడు.

వి॥ శ్లో॥ ఊర్వోరభినయే ఖేదేవినియోగో నియుజ్యతే॥

తా॥ తొడలయభినయమందును ఖేదమందును ఈహస్తము చెల్లును.

౧౯ - పక్షప్రద్యోతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఉత్తానితావిమౌపక్ష ప్రద్యోతోసిద్ధదేవతా॥

తా॥ ఈపక్షవంచితహస్తము మరి కొంచెము ఎగబట్టబడినయెడ ప్రద్యోతహస్తమువును. దీనికి సిద్ధుడు అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ నిరుత్సాహేబుద్ధిజాడ్యే విపరీతనిరూపణే । మాయావరాహే కుణ్డస్య అభినేయోభవేదసౌ॥

తా॥ ఉత్సాహములేమి, బుద్ధిమాంద్యము, విపరీతమునునిరూపించుట, మాయావరాహము, కుండాభినయము, వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౨౦ - గరుడపక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అర్ధచన్ద్రౌ కటీపార్శ్వే స్వస్వోర్ధ్వప్రసారితాయది । స్యాతాంగరుడపక్షాఖ్యో తయోరీశస్సనన్దనః॥

తా॥ రెండుఅర్ధచంద్రహస్తములు పిరుదులప్రక్కలను ఎగబట్టబడినయెడ గరుడపక్షహస్తమగును. దీనికి అధిదేవతసనందనుడు.

వి॥ శ్లో॥ కటిసూత్రేఽధికే చైవ ఏవమాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ మొలనూలు, అధికము మొదలైనవానియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౨౧ - నిషేధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థాఖ్యేనహస్తేన వేష్టితో ముకుళోయది । నిషేధోనామచభవేత్తుమ్బురుస్త్వధిదేవతా॥

తా॥ కపిత్థహస్తముచేత ముకుళహస్తము చుట్టబడినయెడ నిషేధహస్తమౌను. దీనికి అధిదేవత తుంబురుడు.

వి॥ శ్లో॥ సిద్ధాన్తస్థాపనేసత్యే నూనమిత్యభిభాషణే । చూచుకగ్రహణే అఙ్గపూజాయాం వినియుజ్యతే॥

తా॥ సిద్ధాంతస్థాపనము, నిజము, నిశ్చయముచేయుట, చనుమొనలను అంటుట, అంగపూజ, వీనియందు ఇది వినియోగించును.

౨౨. మకరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ యత్రాన్యోన్యంపరిగతా అర్ధచన్ద్రావధోముఖౌ । చలాఙ్గుష్ఠేన మకరో మహేన్ద్రస్తస్య దేవతా॥

తా॥ రెండు అర్ధచంద్రహస్తములను జేర్చి దిగుమొగముగా బొటనవ్రేళ్లను కదలించి పట్టినయెడ మకరహస్తమువును. దీనికి అధిదేవత ఇంద్రుడు.

వి॥ శ్లో॥ కూలఙ్కషేనదీపూరే సింహేదైత్యేమృగాననే ।
కల్యాణేనిబిడేమఞ్చేనక్రేచాయం నియుజ్యతే॥

తా॥ గట్టునొరయుట, ఏటివెల్లువ, సింహము, అసురుడు, మృగముయొక్కమొగము, బంగారు లేక పెండ్లి, నిండినది, మంచె, మొసలి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౨౩. వర్ధమానహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అధోముఖౌ హంసపక్షౌ యస్మిన్నన్యోన్యమున్ముఖౌ । సవర్ధమానోభవతి
వాసుకి స్తస్యదేవతా । అసౌనృసింహేతద్దీప్తౌ రక్షోవక్షోవిదారణే॥

తా॥ అధోముఖములయిన హంసపక్షహస్తములను ఊర్ధ్వముఖములుగా బట్టిన యెడ వర్ధమాన హస్తమవును. దీనికి అధిదేవత వాసుకి. ఇది నృసింహస్వామి, అతని తేజస్సు, హిరణ్యకశిపుని రొమ్మును చీల్చుట వీనియందు చెల్లును.

౨౪. ఉద్వృత్తహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అధరోత్తరయోరేక సమయే హంసపక్షయోః । ఉద్వృత్తఇతివిఖ్యాతో
వాసిష్ఠస్యాధిదేవతా॥

తా॥ ఒక సమయమందు క్రిందుమీదులుగ హంసపక్షహస్తములు పట్టబడినయెడ ఉద్వృత్త హస్తమవును. దీనికి అధిదేవత వాసిష్ఠమహర్షి.

వి॥ శ్లో॥ లజ్జాయాముపమార్థేచ సన్తాపే కణ్టకాదిషు ।
భేదే భయే విచారేచ ఉద్వృత్తకర ఈరితః॥

తా॥ సిగ్గు, సాదృశ్యము, సంతాపము, ముల్లు మొదలయినది, భేదము, భయము, చింత, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

౨౫. విప్రకీర్ణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ స్వస్తికో శీఘ్రవిశ్లేషాత్ విప్రకీర్ణస్స ఉచ్యతే । దక్షిణామూర్తిరేతస్య అధి
దేవః ప్రకీర్తితః । చేలాఞ్చలస్య విస్రంసే సయుజ్యేత విధూననే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన స్వస్తికహస్తమును వడిగా ఎత్తిపట్టినయెడ విప్రకీర్ణహస్తమవును. దీనికి అధిదేవత దక్షిణామూర్తి. ఇది కొంగుతొలగించుట యందును, వదలించుటయందును చెల్లును.

౨౬. అరాళకటకాముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఆరాళకటకౌస్యాతా మరాళకటకాముఖః । ప్రాప్తేయః స్వస్తికతాం అ
నయోర్వామనోధిపః॥

తా॥ అరాళహస్త కటకాముఖహస్తములను స్వస్తికాకారముగ బట్టినయెడ అరాళకటకాముఖ హస్తమవును. దీనికి అధిదేవత వామనుడు.

శ్లో॥ తామ్బూలదళఖణ్డానాం దానే చిన్తావిషాదయోః। వినియోజ్య ఇతిప్రోక్తః
అరాళకటకాముఖః॥

తా॥ ఆకుమడుపులువక్కపలుకులు నిచ్చుట, చింత, విషాదము వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

౨౭. సూచ్యాస్యహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సూచీముఖౌ పురోదేశా ద్యుగపత్పార్శ్వగామినౌ । సూచ్యాస్యఇతివిజ్ఞే
యః అనయోర్నారదోధిపః॥

తా॥ సూచీహస్తములను ఎదుటనుండి పార్శ్వములకు ఒకటిగా చేరబట్టినయెడ సూచ్యాస్యహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత నారదుడు.

వి॥ శ్లో॥ కింకరోమీతివచనే విరహేసకలార్థకే । విలోకయేతి వాక్యేచ తయోరభినయంవిదుః॥

తా॥ ఏమిచేయుదుననుట, విరహము, సమస్తమనుట, చూడుమనుట, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౨౮. అర్ధరేచితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏకంత్వధోముఖంకృత్వా తౌహస్తావథరేచితౌ । అర్ధరేచితనామాస్య నన్దికేశోధిదేవతా॥

తా॥ రేచితహస్తమందలి యొకహంసపక్షహస్తమును అధోముఖముగ బట్టినయెడ అర్ధరేచిత హస్తమగును. దీనికి అధిదేవత నందకేశుడు.

వి॥ శ్లో॥ ఆవాహనోపవాదీనాం కార్యానుష్ఠానవిషయమతౌ॥

తా॥ ఆవాహనము కానుక మొదలగునది, కార్యమును నడుపుచేయుట, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౨౯. కేశబన్ధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకాస్యాత్కేశబన్ధౌ తయోర్దుర్గాధిదేవతా । రత్నస్తమ్భేకేశబన్ధేకపోలాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ రెండు పతాకహస్తములు కేశబంధహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత దుర్గ. ఇది రత్నస్తంభము, కొప్పు, చెక్కిళ్లు మొదలయినవానియందు వినియోగించును.

30. ముష్టిస్వస్తికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముష్టిహస్తౌస్వస్తికతాం కుక్షిస్థానేగతౌయది । ముష్టిస్వస్తికతాంస్యాత్తాం దేవఃకిమ్పురుషఃస్మృతః॥

తా॥ కడుపుమీదుగా ముష్టిహస్తములను స్వస్తికములుగ బట్టినయెడ ముష్టిస్వస్తికహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత కింపురుషుడు.

వి॥ శ్లో॥ క్రీడాకన్దుకసన్ధానే ద్వన్ద్వయుద్ధనిరూపణే । వ్రీడాధిరేనీవిబన్ధే వినియోగస్తయోర్భవేత్॥

తా॥ చెండాడుట, ద్వంద్వయుద్ధము, సిగ్గుటప్రసిద్ధ, పోకముడి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

3౧ - నళినీపద్మకోశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వ్యావర్తితౌ పద్మకోశౌ యదిస్వస్తికతాంగతౌ । నళినీపద్మకోశాఖ్యస్స్యాత్తాంశేషోధిదేవతా॥

తా॥ పద్మకోశహస్తములను వెనుకకుత్రిప్పిస్వస్తికములుగబట్టినయెడ నళినీపద్మకోశహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత ఆదిశేషుడు.

వి॥ శ్లో॥ నాగబన్ధేచముకుళే సమయోర్దానకర్మణి । స్తబకేదశసఙ్ఖ్యాయాం గణ్డభేరుణ్డకేమతౌ॥

తా॥ నాగబంధము, మొగ్గ, సమముగనిచ్చుట, పూవుగుత్తి, పదియనుట, గండభేరుండపక్షి, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

3౨ - ఉద్వేష్టితాలపద్మహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఉద్వేష్టితక్రియాపన్నౌ వక్షస్థ్సౌగ్రేలపల్లవౌ । ప్రవృత్తావలపద్మాఖ్యౌ భవే తాంశక్తిదేవతౌ॥

తా॥ అలపల్లవహస్తములను చుట్టుకోబడినవి అగునట్లు రొమ్మునకెదురుగాబట్టి నయెడ ఉద్వేష్టితాల పద్మహస్తమగును. దీనికి అధిదేవతశక్తి.

వి॥శ్లో॥ ప్రాణేశేదీనవచనే స్తనయోర్వికచాంబుజే । మోహితాస్మీతివాక్యేచ ప్రలాపస్యనిరూపణే । కామితార్థప్రకరణే ఏతేషువినియుజ్యతే॥

తా॥ ప్రాణనాధుడు, దీనవచనము, స్తనములు, వికసించినకమలము, మోహితు రాలనైతిననుట, ప్రలాపమును నిరూపించుట, కోరికను తెలియజేయుట మొదలైన వానియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

33 - ఉల్బణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తౌనేత్రదేశగావుల్బణాఖ్యౌవిఘ్నేశదేవతౌ । స్తబకేషువిశాలేషునేత్రేషు చనిరూపితః॥

తా॥ ఆయల పద్మహస్తములేకంటి కెదురుగబట్టబడినయెడ ఉల్బణహస్తమౌను. దీనికి అధిదేవత విఘ్నేశుడు. ఇది పెద్దపెద్ద పూగుత్తులయందును, కన్నులందును, విని యోగించును.

3౪ - లాలితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ స్వస్తికాకరణావేతౌ శిరోదేశేలపల్లవౌ । లాలితోగదితావేతౌ దేవతావై ష్ణవీమతా । ఏతస్యవినియోగస్తు సాలేదుర్గేమహీధరే॥

తా॥ అలపల్లవహస్తములను తలమీద స్వస్తికాకారముగ పట్టినయెడ లాలితహ స్తమౌను. దీనికి అధిదేవతవైష్ణవి. ఇది ప్రాను, శత్రువులకు చొరరాని కోట, కొండ, వీనియందు వినియోగించును.

౧ - గ్రన్థాన్తరేవిప్రకీర్ణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హస్తౌతుత్రిపతాకాఖ్యౌ తిర్యక్కూర్పరసంయుతౌ।కథ్యతేవిప్రకీర్ణోయం హస్తోనాట్యవిశారదైః॥

తా॥ రెండు త్రిపతాకహస్తముల మోచేతులను అడ్డముగా గూడబట్టినయెడ విప్రకీర్ణహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ కవచేచకరన్యాసే మన్త్రావాహేక్షమాగుణే । విచారేచప్రయోక్తవ్యో విప్రకీర్ణఇతీరితః॥

తా॥ కవచము, కరన్యాసము, మంత్రావాహనము, క్షమాగుణము, విచారము, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగింపబడును.

౨ - గజదన్తహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరాభ్యాంశిఖరాధృత్వా కనిష్ఠేప్రసృతేయది । గజదన్తకరఃఖ్యాతఃకరో భరతవేదిభిః॥

తా॥ రెండు శిఖరహస్తములును చిటికెనవ్రేళ్లు చాచిపట్టబడినయెడ గజదంతహ స్తమవును.

వి-శ్లో॥ జలావగాహే ద్విరద దన్తయో ర్భూమిమానయోః ।
శఙ్కుస్థాపనభావేషు గజదన్తో నియుజ్యతే ॥

తా॥ నీళ్లయందు మునుగుట, ఏనుగుకొమ్ములు, భూమిమానము, శంకుస్థాపనము చేయుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

3 - తాలముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కృతౌ పతాకసామాతౌ అన్యోన్యాభిముఖీకృతౌ । చలితౌ చేత్తాలముఖః ప్రోక్తో భరతవేదిభిః॥

తా॥ రెండు పతాకహస్తములను ఎదురెదురుగాబట్టి చలింపజేయునెడ తాలముఖహస్తమవును.

వి.శ్లో॥ భుజఙ్గసూక్ష్మనాట్యే చ ముఖనాట్యే చ మేళనే । గ్రహే స్థూలపదార్థే చ తాలవక్త్రోఽభిధీయతే॥

తా॥ పాముయొక్క కొంచెపుఆట, ముఖనాట్యము, కూడిక, గ్రహించుట, లావైనపదార్థము, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౪ - సూచీవిద్ధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అన్యోన్యమభిసంస్పృష్టౌ సూచీవక్త్రాభిధాకరౌ । సూచీవిద్ధకరస్సోఽయం నృత్తహస్తానుసారిభిః॥

తా॥ రెండుసూచీముఖహస్తములు ఎదురెదురుగ చేరబట్టబడునెడ సూచీవిద్ధహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ హల్లీసలీనాభినయే లగ్నార్థే మేళనే దృఢే । శాఖాద్వయస్య సంయోగే సూచీవిద్ధ కరోభవేత్॥

తా॥ కోలాటము నందలికలగలుపు, చేరిక, గట్టి, రెండుకొమ్మలచేరిక, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౫ - పల్లవహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకౌ మణిబన్ధస్య చలితౌ చేదధోముఖౌ । కరః పల్లవనామాయం యుజ్యతే నాట్యవేదిభిః॥

తా॥ పతాకహస్తములు క్రిందుమొగముగ మనికట్లు కదలునట్లు పట్టబడినయెడ పల్లవహస్తమవును.

వి॥ శ్లో॥ ఫలపుష్పాదిభారేణ నమ్రశాఖానులమ్బనే । నమ్రతార్థే నియోక్తవ్యః పల్లవస్సోఽభిధీయతే॥

తా॥ పుష్పఫలాదులచే వంగినకొమ్మలు, వ్రేలాడుట, వంగుట, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౬ - నితమ్బహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంసదేశం సమారభ్య నితమ్బావధిచాలితౌ । పార్శ్వయోస్తు పతాకౌ ద్వౌ నితమ్బకర ఉచ్యతే॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములు మూపులు మొదలుకొని పిరుదులవరకు ప్రక్కలలో కదలుచుండునట్లు పట్టబడినయెడ నితంబహస్తమవును.

వి॥ శ్లో॥ పరివేషేచసూర్యేన్ద్వో రజ్జులావణ్య దర్శనే । ప్రాకారేదేవతానాం చనైపథ్యే భ్రమణేపిచ । పార్శ్వసౌన్దర్య భావేచనితమ్బఖ్య కరోభవేత్॥

తా॥ సూర్యచంద్రుల పరివేషము, చక్కదనమును కనిపించుట, ప్రాకారము, దేవతాదులవేషము, భ్రమించుట, ప్రక్కలచక్కదనము, వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

౭ - కేశబంధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏతావేవనితమ్బాది కేశపర్యన్తచాలితా ।
యదిచేత్కేశబన్ధాఖ్య కరస్సమ్యఙ్నిరూప్యతే ॥

తా॥ ముందుచెప్పిన నితంబహస్తమే పిరుదులుమొదలు తలవెంట్రుకలదాక చలింపజేయుచు పట్టబడినయెడ కేశబంధహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ వృక్షద్వయేధికే మేరౌ రథ్యేబహువిభావనే ।
ఉల్లిక్తేతివచోభావే యుజ్యతే కేశబన్ధకః॥

తా॥ రెండువృక్షములు, అధికము, మేరుపర్వతము, సేనాఅనుట, లెమ్మఅనుట వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౮ - లతాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అలపద్మావగ్రభాగ ప్రశ్రితౌచలితౌయది । లతాహస్తస్సవిజ్ఞేయః ప్రోక్తో నాట్యవిశారదైః॥

తా॥ రెండు అలపద్మహస్తములు ఎదురెదురుగ చలించునట్లు పట్టబడినయెడ లతాహస్తమౌను అని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులుచెప్పెదరు.

వి-శ్లో॥ భ్రమరాభిధనాట్యేచ వాయోశ్చలితకోరకే । లతాయాంపుష్పితాయాం చ స్తబకాచలనేపిచ । లీలాకన్దుకభావేచ లతాహస్తోనియుజ్యతే ॥

తా॥ భ్రమరనాట్యము, గాలిచే గదలెడిమొగ్గ, పూదీగ, గుత్తులకదలిక, చెండాట, వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౯ - ద్విరదహస్తలక్షమ్.

శ్లో॥ పతాకనామ్నాహస్తేన స్కన్దదేశేనివేశ్యచ । పద్మకోశమధోవక్త్రం దక్షిణేహస్తకేయది । సహాధృతౌచేద్ద్విరద హస్తోయంపరికీర్తితః॥

తా॥ ఎడమచేత పతాకహస్తమును కుడిచేత అధోముఖముగ పద్మకోశహస్తమును సమముగ బట్టబడినయెడ ద్విరదహస్తమవును.

వి-శ్లో॥ గజస్యశుణ్డాభినయే గజవక్త్రప్రదర్శనే । యుజ్యతేకరిహస్తోసౌ నరహస్తానుసారతః॥

తా॥ ఏనుగుతొండమునందును, విఘ్నేశ్వరుని జూపుటయందును, ఈహస్తము చెల్లును.

౧౦ - ఉద్ధృతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊరసోగ్రేహంసపక్షౌ వన్యోన్యాభిముఖీకృతౌ ।
భవేదుద్ధృతహస్తోయం వినియోగోత్రకథ్యతే ॥

తా॥ రొమ్మునకెదురుగ హంసపక్షహస్తములను ఎదురెదురుగ జేర్చిపట్టినయెడ ఊర్ధ్వళతహస్తమవును.

వి-శ్లో॥ ఆవర్తత్వప్యధాత్యర్థే భావనాయాంస్వరూపకే । స్థిరోభవేతివచనే డో లాయాంస్థూలకేపిచ । గృహేప్యూర్ధ్వళతహస్తోఽయం ప్రకృతార్థేనియుజ్యతే ॥

తా॥ నీటిసుడి, అధికము, తలపు, స్వరూపము, స్థిరుడవుఅగుమనుట, ఉయ్యాల, పెద్దఅనుట, ఇల్లు, ప్రకృతార్థము, వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౧౧ - సంయమహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జనీమధ్యమాహస్త తలేనప్రమీకృతాయది ।
ఇతరాప్రసృతాసోఽయం కరస్సంయమనామకః ॥

తా॥ చూపుడువ్రేలిని నడిమివ్రేలిని అరచేతి తట్టువంచి తక్కినవ్రేళ్లను వంచి పట్టినయెడ సంయమహస్తమవును.

వి-శ్లో॥ ప్రాణాయామేమహాయోగే యుజ్యతేచార్యభావనే ॥

తా॥ ప్రాణాయామము, యోగాభ్యాసము, పూజ్యులు అనుట, వీనియందు ఈ హస్తముచెల్లును.

౧౨ - ముద్రాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరయోర్మధ్యమాఙ్గుష్ఠే యోగాన్ముద్రాకరోభవేత్ ॥

తా॥ రెండుచేతుల నడిమివ్రేళ్లను బొటనవ్రేళ్లనుజేర్చి పట్టినయెడ ముద్రాహస్తమవును.

వి-శ్లో॥ అణౌతృణేగోముఖేచ త్రోటీపుటనిదర్శనే ।
ముద్రాహస్తోయుజ్యతేసౌ భరతాగమకోవిదైః ॥

తా॥ అణువు, గడ్డిపోచ, ఆవుమోర, పక్షిముక్కు వీనిని జూపుటయందు ఈ హస్తముచెల్లును.

౧౩ - అజాముఖహస్తము.

శ్లో॥ సింహాననాభిధకరే తర్జనీచకనిష్ఠికా ।
మధ్యమానామికాప్యఙ్గుష్ఠే యోగాద్భూయాదజాముఖః ॥

తా॥ సింహముఖహస్తముయొక్క బొటన చిటికెనవ్రేళ్లను, నడిమివ్రేళ్లకును ఉంగరపువ్రేళ్లకును మీదుగాజేర్చి పట్టినయెడ అజాముఖహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ అజాదికానాంవక్త్రేషు నిర్విషాణముఖేషుచ । గజకుంభేమల్లయుద్ధే అజావక్త్రోనియుజ్యతే ॥

తా॥ మేకమొదలైన జంతువుల మోరలందును, కొమ్ములులేని జంతువులముఖములందును, ఏనుగు కుంభస్థలమునందును, జెట్టిపోట్లాటయందును ఈహస్తముచెల్లును.

౧౪ - అర్ధముకుళహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ లాఙ్గూలాఖ్యకరేసమ్యక్కనిష్ఠావక్రితాయది । ప్రోక్తోర్ధముకుళాఖ్యోసౌ భరతాగమవేదిభిః ॥

తా॥ లాంగూలహస్తపు చిటికెనవ్రేలు బాగుగ వంపబడినయెడ అర్ధముకుళహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ లికుచేశిలభావేచా వృచితేపికుచేపిచ।
లోభేముకుళపద్మేచ కరణేవినియుజ్యతే॥

తా॥ గజనిమ్మపండు, మంచిస్వభావము, ఉచితము, కుచము, లోభము, తామర మొగ్గ, ఉపకరణము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౫ రేచితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అలపద్మకరాయత్ర శ్లిష్టాపార్శ్వ ప్రసారితా।
తత్రత్వయోగకుశలైః రేచితోయంనిరూప్యతే॥

తా॥ అలపద్మహస్తములను చేర్చి, పార్శ్వమందు చాచిపట్టినయెడ రేచితహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ చారీయేపార్శ్వనటనే నారికేళప్రలాపకే। సర్వనాట్యేషువేళాయాం యుజ్యతే రేచితఃకరః॥

తా॥ చారీనాట్యమునందును, పార్శ్వనాట్యమునందును, టెంకాయయందును ప్రలాపమునందును, ఎల్ల నాట్యసమయములయందును ఈహస్తము చెల్లును.

౧౬ కుశలహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అన్యోన్యాభిముఖావర్ధ చన్ద్రౌకుశలసంజ్ఞికః। భూచారేనయనేపూర్ణ వస్తునిర్దేశభావనే। జలావగాహేపద్మేచ యుజ్యతేకుశలఃకరః॥

తా॥ అర్ధచంద్ర హస్తములను ఎదురెదురుగ పట్టినయెడ కుశలహస్తమౌను. ఇది భూసంచారము, నేత్రము, పూర్ణవస్తువుల నిర్దేశించుట, నీటిలో మునుగుట, తామరపూవు వీనియందుచెల్లును.

౧౭ - పక్షవఞ్చితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కటిదేశగతావేతౌ పక్షవఞ్చితకోభవేత్। పక్షిణాంపక్షభావేతు రశనాయాంనితమ్బకే। పక్షవఞ్చితహస్తోయం యుజ్యతేత్రపురాతనైః॥

తా॥ ఈకుశలహస్తమునందలి అర్ధచంద్రహస్తములను కటిప్రదేశముననుంచిన యెడ పక్షవంచిత హస్తమగును. ఇదిపక్షులరెక్కలు, మొలనూలు, కటిపశ్చాద్భాగము వీనియందుపయోగించును.

౧౮ - తిలకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకాభిధాహస్తౌ లలాటేహృదయేస్థితౌ। తిలకాభిధహస్తోయం కీర్తితోభావవేదిభిః। దేవపుష్పాఞ్జలౌగన్ధ వస్త్వాదితిలకేషుచ। తిలకాభిధహస్తోయం కీర్తితోభావవేదిభిః॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను నొసటను రొమ్మునందును నుంచినయెడ తిలకహస్తమౌను. ఇది దేవతాపుష్పాంజలి, వాసనగలవస్తువు మొదలైనది, తిలకభేదములు వీనియందు వినియోగించును.

౧౯ - ఉత్థానవఞ్చిత హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకావంసదేశ గతావుత్థానవఞ్చితః । విష్ణోరభినయే స్తమ్భభావనాయాంబుధోదితః । ఉత్థానవఞ్చితాభిఖ్య స్సర్వనాట్యేషుకీర్తితః ॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను భుజమూలములకు సమీపమున జేర్చిపట్టినయెడ ఉత్థానవంచితహస్తమగును. ఇది మహావిష్ణువును అభినయించుట, స్తంభములనుజూపుట వీనియందు చెల్లునని పెద్దలచేత చెప్పబడెను.

౨౦ - వర్ధమానహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వభాగోన్ముఖౌహస్తౌ శిఖరౌవర్ధమానకః । సర్వదేతివచోభావే దత్తమిత్యర్థకేపిచ । కింకిమిత్యుక్తిసమయే కదాచిదితిభాషణే । వర్ధమానఃకరః ప్రోక్తః భరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ శిఖరహస్తములను మీదికెత్తి పట్టినయెడ వర్ధమానహస్తమగును. ఇది ఎల్లప్పుడని చెప్పుట, ఇయ్యబడినదియనుట, ఏమియేమియనెడి సమయము, ఒకానొకప్పుడనుట వీనియందుచెల్లును.

౨౧ - జ్ఞానహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఆదౌపతాకాధృత్వాతుఅంసాదూర్ధ్వముఖౌవహేత్ । భవేజ్ఞానాభిధకరో కథితోనృత్తకోవిదైః । గ్రహేచహృదయేధ్యానే జ్ఞానహస్తోవిధీయతే॥

తా॥ మొదట పతాకహస్తములనుబట్టి భుజమూలముల కెదురుగ నిక్కించిన యెడ జ్ఞానహస్తమగును. ఇది గ్రహము, హృదయము, ధ్యానము, వీనియందు వినియోగించును.

౨౨ - రేఖాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గుష్ఠేకుఞ్చితోభూయా న్మధ్యమానామికాతథా । కుఞ్చితాస్యాత్కనిష్ఠాచ తర్జనీప్రసృతాయది । రేఖాభిధకరస్సోయం ముద్రాయాంసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ అఙ్గుష్ఠమును మధ్యను అనామిక కనిష్ఠలను వంచి చూపుడు వ్రేలిని చాచినయెడ రేఖాహస్తమగును. ఇది ముద్రయం దుపయోగింపబడును.

౨3 - వైష్ణవహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వగౌత్రిపతాకౌచే ద్వైష్ణవఃకరఈరితః । విష్ణోరభినయేయోజ్య ఇతి భావవిదోవిదుః ॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను ఎదుమొగములుగ బట్టినయెడ వైష్ణవహస్తమగును. ఇది మహావిష్ణువునందుచెల్లును.

౨౪ - బ్రహ్మోక్తశుకతుణ్డహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థేఙ్గుష్ఠతర్జన్యౌ సమానాగ్రౌధృతౌయది । బ్రహ్మోక్తశుకతుణ్డస్సాద్గరుడాక్షేనియుజ్యతే॥

తా॥ కపిత్థహస్తముయొక్క బొటనవ్రేలును చూపుడువ్రేలును సమాగ్రములుగ బట్టబడినయెడ బ్రహ్మోక్తశుకతుణ్డహస్తమౌను. ఇది గరుత్మంతునియందు చెల్లును.

౨౫ - ఖణ్డచతురహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చతురేతర్జనీత్యక్తా కనిష్ఠామిశ్రితాయది । నామ్నాయంఖణ్డచతురో కీర్తితో భరతాగమే ॥

తా॥ చతురహస్తముయొక్క చూపుడు వ్రేలినివిడిచి బొటనవ్రేలిని జేర్చిపట్టిన యెడ ఖణ్డచతురహస్తమవును.

వి-శ్లో॥ రుధిరాదిద్రవేచాపి కర్ణామృతమితీరితే । ఖణ్డాదిషుప్రయోక్తవ్యో ఖణ్డాఖ్యచతురఃకరః ॥

తా॥ రక్తము మొదలైన ద్రవవస్తువులయందు ఈహస్తముచెల్లును.

౨౬ - అర్ధచతురహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అస్మిన్కనిష్ఠికాత్యక్తా యద్యర్ధచతురోభవేత్ । మధురాదిరసాస్వాదే వినియోగోస్యకీర్తితః ॥

తా॥ ఈఖండచతురహస్తమందు చిటికెనవ్రేళ్లను విడిచినయెడ అర్ధచతురహస్తమౌను. ఇది మధురరసాదులను ఆస్వాదించుట యందుచెల్లును.

౬ - లీనముద్రాహస్తలక్షమ్.

శ్లో॥ ముద్రాఖ్యేతర్జనీనమ్రా లీనముద్రాకరోభవేత్ ॥

తా॥ ముద్రాహస్తమందు చూపుడువ్రేలిని వంచిపట్టినయెడ లీనముద్రాహస్తమవును.

శ్లో॥ అథైకాదశబాన్ధవ్యా స్తేషాంలక్షణముచ్యతే ॥

తా॥ ఇకనుపదునొకండు బాంధవ్యహస్తములయొక్క లక్షణములుచెప్పబడును.

౧ - దమ్పతీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేతుశిఖరంధృత్వా దక్షిణేమృగశీర్షకమ్ । ధృతస్త్రీపుంసయోర్హస్తః ఖ్యాతో భరతకోవిదైః॥

తా॥ ఎడమచేత శిఖరహస్తమును, కుడిచేత మృగశీర్షహస్తమును, పట్టబడినయెడ దంపతీహస్తమగును. ఇది భార్యాభర్తలయం దుపయోగించును.

౨ - మాతృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హస్తేవామేఽర్ధచన్ద్రశ్చ సందంశోదక్షిణేకరే । అవర్తయిత్వాజఠరేవామహస్తేతతఃపరమ్ । స్త్రీయద్గికరోధృతో మాతృహస్త ఇత్యుచ్యతేబుధైః। జనన్యాంచకుమార్యాంచ మాతృహస్తోనియుజ్యతే॥

తా॥ ఎడమచేత అర్ధచన్ద్రహస్తమును, కుడిచేత సందంశహస్తమును, నాభికెదురుగాపట్టి, ఆహస్తమునుద్రిప్పి పిమ్మట వామహస్తమునందు స్త్రీహస్తమును బట్టినయెడమాతృహస్తమగును. ఇదితల్లియందును, కొమార్తయందును చెల్లును.

3 - పితృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏతస్మిన్మాతృహస్తాన్తే శిఖరేదక్షిణేకరే । ధృతశ్చేన్నాట్య శాస్త్రజ్ఞైః
పితృహస్తోఽయముచ్యతే । అయంహస్తస్తుజనకేజామాతరినియుజ్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పినమాతృహస్తము కొనయందు కుడిచేయిశిఖరహస్తముగాబట్టబడినయెడ పితృహస్తమగును. ఇదితండ్రియందును, అల్లునియందును వినియోగించును.

౪ - శ్వశ్రూహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ విన్యస్యకణ్ఠేహంసాస్యం సందంశందక్షిణేకరే । ఉదరేచపరావృత్యవామ
హస్తేతతఃపరమ్। స్త్రియఃకరోధృతోశ్వశ్రూహస్తస్తస్యాంనియుజ్యతే॥

తా॥ కంఠమందుహంసాస్యహస్తమునుంచి కుడిచేతబట్టబడినసందంశహస్తమును నాభికెదురుగాత్రిప్పి ఎడమచేత స్త్రీహస్తమును పట్టినయెడ శ్వశ్రూహస్తమగును. ఇది అత్తయందుపయోగించును.

౫ - శ్వశురహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏతస్యాఽన్తేతుహస్తస్యశిఖరోదక్షిణేయది।
ధృతశ్శ్వశురహస్తస్యాత్తస్మిన్నేవనియుజ్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పబడినశ్వశ్రూహస్తము కుడితట్టు శిఖరహస్తముగలుగబట్టబడినయెడశ్వశురహస్తమగును. ఇదిమామయందుచెల్లును.

౬ - భర్తృభ్రాతృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేతుశిఖరం ధృత్వాపార్శ్వయోఃకర్తరీముఖమ్।
ధృతోదక్షిణహస్తేనభర్తృభ్రాతృకరస్మృతః॥

తా॥ ఎడమచేత శిఖరహస్తమునుబట్టి రెండుపార్శ్వములయందును కుడిచేత కర్తరీముఖహస్తము పట్టబడునేనిభర్తృభ్రాతృహస్తమగును. ఇదివెనిమిటితోడబుట్టినవారియందువినియోగించును.

౭ - ననన్దాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ భర్తృభ్రాతృకరస్యాఽన్తేస్త్రీహస్తోదక్షిణేకరే।
ధృతోననన్దాహస్తస్స్యాత్తస్యామేవనియుజ్యతే ॥

తా॥ ముందుచెప్పబడిన భర్తృభ్రాతృహస్తము పట్టినపిదప స్త్రీహస్తముదక్షిణహస్తమందు పట్టబడెనేని ననన్దాహస్తమగును. ఇదిఆడుబిడ్డయందు ఉపయోగించును

౮ - జ్యేష్ఠకనిష్ఠభ్రాతృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మయూరహస్తఃపురతఃపశ్చాద్భాగేచదర్శితః।
జ్యేష్ఠభ్రాతృకనిష్ఠస్యాఽప్యయంహస్తఃప్రకీర్తితః॥

తా॥ మయూరహస్తముముందు ప్రక్కను వెనుకప్రక్కను బట్టబడినయెడజ్యేష్ఠ భ్రాతృకనిష్ఠ భ్రాతృహస్తమగును. ఇదిఅన్నదమ్ములయందు ఉపయోగించును.

౯ - స్నుషాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏతస్యాన్తే దక్షిణేతు స్త్రీహస్తశ్చధృతోయది।
స్నుషాహస్తఇతిఖ్యాతః భరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ముందుచెప్పినజ్యేష్ఠకనిష్ఠభ్రాతృహస్తమును పట్టి పిమ్మటకుడిచేత స్త్రీహస్తమునుపట్టినయెడస్నుషాహస్తముగును. ఇదికోడలియందుపయోగించును.

౧౦ - భర్తృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ విన్యస్యకణ్ఠేహంసాస్యౌశిఖరోదక్షిణేకరే।
భర్తృహస్తఇతిఖ్యాతస్తస్మిన్నేవనియుజ్యతే॥

తా॥ కంఠమందు హంసాస్యహస్తములనుంచి కుడిచేత శిఖరహస్తమునుపట్టినయెడ భర్తృహస్తమగును. ఇదిమగనియందుపయోగించును.

౧౧ - సపత్నీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ దర్శయిత్వాపాశహస్తం కరాభ్యాంస్త్రీకరావుభౌ।
ధృతౌసపత్నీహస్తస్స్యాత్తస్యామేవనియుజ్యతే।

తా॥ పాశహస్తమునుచూపి రెండుచేతులయందును స్త్రీహస్తములనుపట్టినయెడ సపత్నీహస్తమగును. ఇదిసవతియందుపయోగించును.

శ్లో॥ ఇత్యేకాదశ బాన్ధవ్యహస్తాస్సన్దర్శితాః క్రమాత్।
అనుక్తానాంతు బన్ధూనాంజ్ఞేయాఃకర్మానుసారతః॥

తా॥ ఈరీతిగా పదునొకండుబాన్ధవ్యహస్తములుచెప్పబడినవి. ఇందుచెప్పబడని బంధువులకు వారివారి క్రియలను అనుసరించి హస్తములను తెలిసికోవలయును.

———(౦)———

శ్లో॥ అథబ్రహ్మాదిదేవానాంభావనాఽభినయః క్రమాత్॥
మూర్తిభేదేయేహస్తాస్తేషాంలక్షణముచ్యతే॥

తా॥ ఇకనుబ్రహ్మమొదలగుదేవతలయొక్క మూర్తిభేదములననుసరించిహస్తములకులక్షణములుచెప్పబడును.

౧ - బ్రహ్మహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ బ్రహ్మణశ్చతురోవామేహంసాస్యోదక్షిణేకరే॥

తా॥ ఎడమచేతచతురహస్తమును, కుడిచేత హంసాస్యహస్తమును బట్టబడునేని బ్రహ్మహస్తమగును.

౨ - శమ్భుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ శమ్భోర్వామేమృగశిరస్త్రిపతాకశ్చదక్షిణే॥

తా॥ ఎడమచేత చతురహస్తమును, కుడిచేతత్రిపతాకహస్తమును పట్టబడినయెడశంభుహస్తమగును.

3 - విష్ణుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హస్తాభ్యాంత్రిపతాకాభ్యాంవిష్ణుహస్తః ప్రకీర్తితః॥

తా॥ రెండుచేతులను త్రిపతాక హస్తములు పట్టబడినయెడ విష్ణు హస్తమగును.

౪ - సరస్వతీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సూచీకృతేదక్షిణేఽర్ధచన్ద్రే వామకరేతథా।
సరస్వత్యాస్తుకరగః ప్రోక్తః భరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ కుడిచేతసూచీహస్తమును, ఎడమచేతఅర్ధచంద్రహస్తమునుపట్టబడినయెడ సరస్వతీహస్తమగును.

౫ - పార్వతీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాధఃప్రసృతావర్ధచన్ద్రౌ హస్తౌ వామదక్షిణౌ।
అభయోవరదశ్చైవపార్వత్యాఃకరకీర్తితః॥

తా॥ కుడియెడమచేతులను మీదుక్రిందులుచేసి అర్ధచంద్రహస్తములుగాపట్టిన యెడఅభయవరదహస్తములగును. అవియే పార్వతీహస్తము.

౬ - లక్ష్మీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంసోపకణ్ఠేహస్తాభ్యాం కపిత్థాభ్యాంశ్రియఃకరః॥

తా॥ బాహుమూలమందు రెండు కపిత్థహస్తములు పట్టబడినయెడ లక్ష్మీహస్తమగును.

విఘ్నేశ్వరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పురోగతాభ్యాంహస్తాభ్యాంకపిత్థో విఘ్నరాట్కరః॥

తా॥ ఎదురెదురుగాను రెండుకపిత్థహస్తములు పట్టబడినయెడ విఘ్నేశ్వరహస్తమగును.

షణ్ముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేత్రిశూలంచ శిఖరందక్షిణేకరే।
ఊర్ధ్వంగతేషణ్ముఖస్యకరఇత్యుచ్యతేబుధైః॥

తా॥ ఎడమచేతియందు త్రిశూలహస్తమును కుడిచేతియందు శిఖరహస్తమును బొడువుగా పట్టబడినయెడ షణ్ముఖహస్తమగును.

౯ - మన్మథహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేతుశిఖరం దక్షిణేకటకాముఖః। మన్మథస్యకరః ప్రోక్తో నాట్యశాస్త్రవిశారదైః॥

తా॥ ఎడమచేతియందు శిఖరహస్తమునుకుడిచేతియందుకటకాముఖహస్తమును పట్టబడినయెడ మన్మథహస్తమగును.

౧౦ - ఇన్ద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకాస్వస్తికాచేదిన్ద్రహస్తః ప్రకీర్తితః॥

తా॥ రెండుత్రిపతాకహస్తములమణికట్టులనుచేర్చిపట్టు నెడఇన్ద్రహస్తమగును.

౧౧ - అగ్నిదేవహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకందక్షిణేతు వామేలాఙ్గూలహస్తకమ్। అగ్నిహస్తస్సవిజ్ఞేయో నాట్యశాస్త్రవిశారదైః॥

తా॥ కుడిచేతియందుత్రిపతాకహస్తమును ఎడమచేతియందులాంగూలహస్తము నుపట్టబడినయెడఅగ్నిహస్తమగును.

౧౨ - యమహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేపాశందక్షిణేతు సూచీయమకరస్స్మృతః॥

తా॥ ఎడమచేతియందుపాశహస్తమును కుడిచేతియందుసూచీహస్తమును పట్టబడినయెడయమహస్తమగును.

౧౩ - నైఋతిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఖట్వాఙ్గంచశకటంచైవకీర్తితోనైఋతేఃకరః॥

తా॥ ఖట్వాహస్తమునుశకటహస్తమునుబట్టినయెడనైఋతిహస్తమగును.

౧౪ - వరుణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకందక్షిణేవామే శిఖరంవారుణఃకరః॥

తా॥ కుడిచేతియందుపతాకహస్తమును ఎడమచేతియందు శిఖరహస్తమును పట్టబడినయెడ వరుణహస్తమగును.

౧౫ - వాయుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళోదక్షిణే వామే హస్తేచాఽర్ధపతాకకః। ధృతౌచేద్వాయుదేవస్య హస్త ఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ కుడిచేతియందు అరాళహస్తమును ఎడమచేతియందు అర్ధపతాకహస్తమును పట్టబడినయెడవాయుహస్తమగును.

౧౬ - కుబేరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేపద్మందక్షిణేతుగదాయత్నపతేస్తుకరః॥

తా॥ ఎడమచేతియందుపద్మహస్తమును కుడిచేతియందుగదాహస్తమునుపట్టబడినయెడ కుబేరహస్తమగును.

———(౦)———

అథ నవగ్రహహస్తానిరూప్యన్తే.

౧ - సూర్యదేవతాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంసోపకణ్ఠహస్తాభ్యాంసోలపద్మకపిత్థకౌ। ధృతౌయదిభవేదేవదివాకరకరస్స్మృతః॥

తా॥ భుజశిరస్సులసమీపములందు రెండుచేతులచే సోలపద్మకపిత్థహస్తములుపట్టబడినయెడసూర్యహస్తమగును.

౨ - చన్ద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సోలపద్మంవామకరే దక్షిణేచపతాకకః । నిశాకరకరస్సప్రోక్తో భరతాగమకోవిదైః॥

తా॥ ఎడమచేతియందుసోలపద్మహస్తమును కుడిచేతియందు పతాకహస్తమును పట్టబడినయెడచంద్రహస్తమగును.

3 - అఙ్గారకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేతుసూచీస్యాద్దక్షిణేముష్టిహస్తకః। కృతశ్చేన్నాట్యశాస్త్రజ్ఞైరఙ్గారకకరస్స్మృతః॥

తా॥ ఎడమచేతసూచీహస్తమును కుడిచేతముష్టిహస్తమునుపట్టబడినయెడఅంగారకహస్తమగును,

౪ - బుధహస్తలక్షణమ్

శ్లో॥ తిర్యగ్వామేముష్టినాఽథదక్షిణేనపతాకకః।బుధగ్రహకరః ప్రోక్తోభరతాఽఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతనడ్డముగాముష్టిహస్తమునుకుడిచేత పతాకహస్తమునుపట్ట బడినయెడబుధహస్తమగును.

౫ - బృహస్పతిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హస్తాభ్యాంశిఖరంధృత్వాయజ్ఞసూత్రప్రదర్శనే । ఋషిబ్రాహ్మణహస్తోఽయంగురోశ్చపరికీర్తితః॥

తా॥ రెండుహస్తములచేశిఖరహస్తమును జన్నిదమువలె పట్టిచూపినయెడ బృహస్పతిహస్తమగును. ఇది ఋషులయందును, బ్రాహ్మణులయందునుగూడ చెల్లును.

౬ - శుక్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామోర్ధ్వభాగేముష్టిస్స్యాదథస్తాద్దక్షిణేనచ। శుక్రగ్రహకరఃప్రోక్తోభరతాఽఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమప్రక్కమీదుగాను కుడిప్రక్కక్రిందుగాను ముష్టిహస్తముపట్ట బడినయెడశుక్రునిహస్తమగును.

౭ - శనైశ్చరహస్తలక్షణమ్

శ్లో॥ వామేకరేతుశిఖరంత్రిశూలం దక్షిణేకరే। శనైశ్చరకరః ప్రోక్తోభరతాఽఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతశిఖరహస్తమును కుడిచేతత్రిశూలహస్తమునుపట్టబడినయెడశనైశ్చరహస్తమగును.

౮ - రాహుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షంవామకరేసూచీస్యాద్దక్షిణేకరే । రాహుగ్రహకరఃప్రోక్తో భరతాఽఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతసర్పశీర్షహస్తమును కుడిచేతసూచీహస్తమునుపట్టబడినయెడ రాహుహస్తమగును.

౯ - కేతుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేతుసూచీస్యాద్దక్షిణేఽర్ధపతాకకః। కేతుగ్రహాకరః ప్రోక్తో భరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతసూచీహస్తమును కుడిచేతపతాకహస్తమునుపట్టబడినయెడ కేతుహస్తమగును.

అథ దశావతారహస్తానిరూప్యన్తే.

౧ - మత్స్యాఽవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మత్స్యహస్తం దర్శయిత్వాతతస్స్కన్ధసమాకరౌ। త్రిపతాకౌయదిధృతౌ యుజ్యతేమత్స్యజన్మని॥

తా॥ మత్స్యహస్తమును జూపి రెండు త్రిపతాకహస్తములను భుజశిరస్సులకు సమముగా బట్టినయెడ మత్స్యావతారహస్తమగును. ఇది మత్స్యావతారమం దుపయోగించును.

౨ కూర్మావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కూర్మహస్తందర్శయిత్వా తతస్స్కన్ధ సమాకరౌ।
త్రిపతాకౌయదిధృతౌయుజ్యతేకూర్మజన్మని॥

తా॥ కూర్మహస్తమునుజూపి భుజశిరస్సులకు సమముగా త్రిపతాకహస్తములు పట్టినయెడకూర్మావతారహస్తమగును. ఇదికూర్మావతారమందు చెల్లును.

3 - వరాహాఽవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ దర్శయిత్వావరాహంతుకటిపార్శ్వసమాకరౌ।
ధృతౌవరాహదేవస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ వరాహహస్తమునుజూపి పిరుదులయందుహస్తములనుంచునెడ వరాహావతారహస్తమగును,

౪ - నృసింహాఽవతార హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేసింహముఖంధృత్వాదక్షిణేత్రిపతాకకః।
నరసింహాఽవతారస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ ఎడమచేత సింహముఖహస్తమును కుడిచేత పతాకహస్తమునుబట్టిన యెడ నృసింహాఽవతారహస్తమగును.

౫ - వామనాఽవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాఽధోధృతముష్టిభ్యాం సవ్యాన్యాభ్యాంయదిస్థితః।
సవామనాఽవతారస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ మీదుగాను క్రిందుగాను ఎడమకుడిచేతులచే రెండుముష్టిహస్తములు పట్టబడినయెడవామనాఽవతారహస్తమగును.

౬ - పరశురామాఽవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామంకటితటేన్యస్య దక్షిణేర్థపతాకకః।
ధృతో పరశురామస్య హస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ ఎడమచేతిని నడుమునందుంచి కుడిచేత అర్థపతాకహస్తమునుబట్టు నెడ పరశురామావతారహస్తమగును.

౭ - రఘురామావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థందక్షిణేహస్తేవామేతుశిఖరకరః।
అధరోత్తరభాగేతురామచన్ద్రకరఃస్మృతః॥

తా॥ కుడిచేతకపిత్థహస్తమును ఎడమచేతశిఖరహస్తమును క్రిందుమీదులుగా పట్టబడినయెడ రామచంద్రావతారహస్తమగును.

౮ - బలరామాఽవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకందక్షిణేహస్తేముష్టిర్వామకరేతథా।
బలరామావతారస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ కుడిచేతపతాకహస్తమును, ఎడమచేతముష్టిహస్తమునుపట్టబడినయెడ బలరామాఽవతారహస్తమగును.

౯ - కృష్ణావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మృగశీర్షేతుహస్తాభ్యామన్యోన్యాభిముఖీకృతే।
అంసోపకణ్ఠేకృష్ణస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ రెండుమృగశీర్షహస్తములు భుజశిరస్సులసమీపమున ఎదురెదురుగా పట్టబడినయెడ కృష్ణాఽవతారహస్తమగును.

౧౦ - కల్క్యవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకందక్షిణేవామేత్రిపతాకకరోధృతః।
కల్క్యవతారహస్తస్యాదితినాట్యవిదోవిదుః॥

తా॥ కుడిచేతపతాకహస్తమును ఎడమచేతత్రిపతాకహస్తమునుపట్టబడినయెడ కల్క్యవతారహస్తమగును.

రాక్షసహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముఖేకరాభ్యాం శకటోరాక్షసానాంకరస్మృతః॥

తా॥ రెండుచేతులచేముఖమునందుశకటహస్తముపట్టబడెనేనిరాక్షసహస్తమగును.

అథ చతుర్వర్ణహస్తానిరూప్యన్తే.

బ్రాహ్మణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరాభ్యాంశిఖరంధృత్వాయజ్ఞసూత్రప్రదర్శనే।
దక్షిణేనకృతేతిర్యగ్బ్రాహ్మణానాంకరస్మృతః॥

తా॥ రెండుశిఖరహస్తములనుబట్టికుడిచేత అడ్డముగా జన్నిదమును జూపునెడ బ్రాహ్మణహస్తమగును.

క్షత్రియహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేనశిఖరంతిర్యగ్ధృత్వాఽన్యేనపతాకకః।
ధృతోయదిక్షత్రియాణాంహస్త ఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ ఎడమచేతశిఖరహస్తమును అడ్డముగాబట్టి కుడిచేతపతాకహస్తమునుపట్టునెడ క్షత్రియహస్తమగును.

వైశ్యహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేతుహంసాస్యందక్షిణేకటకాముఖః।
వైశ్యహస్తోఽయమాఖ్యాతోభరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతహంసాస్యహస్తమును కుడిచేతకటకాముఖహస్తమునుపట్టబడినయెడవైశ్యహస్తమగును.

శూద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేతుశిఖరంసూచీదక్షిణేశూద్రహస్తకః॥

తా॥ ఎడమచేతశిఖరహస్తమును కుడిచేతసూచీహస్తమును పట్టబడినయెడ శూద్రహస్తమగును.

శ్లో॥ అష్టాదశానాంజాతీనాంకర్మతేనకరాస్స్మృతాః॥

తా॥ పదునెనిమిదిజాతులకును వారివారిక్రియలచే అందులకుతగినట్టు హస్తములు చెప్పబడును.

శ్లో॥ తత్తద్దేశజనానాంచఏవమూహ్యంబుధోత్తమైః॥

తా॥ ఆయాదేశముల జనులకును ఈరీతిగానేహస్తము లూహింపవలసినదని పెద్దలచేతచెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ యావదర్థాఃప్రయోగాణాంతావద్భేదాస్కరాస్స్మృతాః।
అర్థాత్ప్రకరణాల్లిఙ్గాదౌచిత్యాదర్థనిర్ణయః॥

తా॥ ప్రయోగములకెన్నివిధములయర్థభేదములుగలవో అన్నివిధముల హస్తభేదములునుగలవు. శబ్దార్థములచే ఆయాప్రకరణమునుజూచి స్త్రీలింగపుంలింగ భేదములవలన ప్రకృతోచితాఽర్థనిర్ణయముచేసికోవలయును.

శ్లో॥ తత్తత్సమ్యక్సమాలోక్యసఙ్గృహ్యోక్తమిదంమయా।
సమాలోచ్యప్రయోక్తవ్యంభావజ్ఞైరిహశాస్త్రతః॥

తా॥ ఈవిషయముబాగుగావిమర్శించిచూచిననాచేతసంగ్రహముగాచెప్పబడెను కనుకభావజ్ఞులీశాస్త్రరీతిని చక్కగానాలోచించి తత్తద్విషయానుగుణముగ ఉపయోగింప దగును.

—: (౦) :—

గ్రంథాన్తరస్థప్రసిద్ధరాజహస్తానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ శుకతుణ్డో హరిశ్చన్ద్రే మయూరో నళభూపతౌ । పురుకుత్సేఽలపద్మాఖ్యో ముష్టిహస్తః పురూరవే। అలపద్మశ్శిరస్థాయీ సగరార్థే నియుజ్యతే। దిలీపాఖ్యే పతాకస్స్యాదమ్బరీషే తు కర్తరీ। శిబిరాజ్ఞి కపిత్థస్స్యాత్ త్వపరోభాగే ప్రచాలితః। ఉభౌ పతాకౌ భుజయోరన్తే దేవవిభావనే। కథితౌ కార్తవీర్యే తు విరళాఙ్గుష్ఠరన్ధ్రకః । ఏతావపి హి పృష్ఠితౌ చేద్రావణార్థే ప్రకీర్తితౌ। భుజదేశే ప్రచలితో సూచిస్స్యాద్ధర్మరాజకే। త్రిపతాకో పురోభాగే చాలితశ్చ పునః పునః। అర్జునార్థే నాట్యభేదే యుజ్యతే నాట్యవేదిభిః । భీమే ముష్టిః పురోభాగే చలితో యది కల్ప్యతే। ఉర్ధ్వోశ్శైబ్యే సూచికేవ కిఞ్చిదుద్వేష్టితాఙ్గుళిః। కటకో నకులార్థే చ శిఖరస్స్యాత్ సహదేవకే। నహుషే చలహస్తస్స్యాద్యయాతౌ తామ్రచూడకః। అర్ధచన్ద్రకరస్సోఽయం త్రిపతాకాకృతిర్భవేత్। భగీరథార్థే యోజ్యస్స్యాద్రాహుం గ్రస్తేన్దుమణ్డలే॥

తా॥ శుకతుండహస్తము హరిశ్చంద్రునియందును, మయూరహస్తము నలునియందును, అలపద్మహస్తము కుత్సునియందును, ముష్టిహస్తముపురూరవుని యందును, శిరస్సునందు జేర్చినయలపద్మహస్తము సగరునియందును, పతాకహస్తముదిలీపుని యందును, కర్తరీముఖహస్తము అంబరీషునియందును,ఎదురుగాచలింపచేయబడినకపిత్థహస్తము శిబియందును, ఎడముగాజేయబడి భుజముల కొనలయందు దేవభావనగాపట్టబడిన రెండుపతాకహస్తములు కార్తవీర్యునియందును, ఆపతాకహస్తములే ముందువెనుకలుగా గూర్చిపట్టినయెడ రావణునియందును, భుజప్రదేశమందు చలింపజేయబడినసూచీహస్తము ధర్మరాజునందును, త్రిపతాకహస్తము ఎదురుగ మాటికి మాటికిచలింపజేయబడెనేని అర్జునునియందును, ముష్టిహస్తము ఎదురుగచలింపజేయబడెనేనిభీమసేనునియందునురేచితాంగుళములుగలసూచీహస్తముశైబ్యునియందును, కటకాముఖహస్తమునకులునియందును, శిఖరహస్తముసహదేవునియందును,చలపతాకహస్తము నహుషునియందును, తామ్రచూడహస్తము యయాతియందును, అర్ధచంద్ర హస్తమును త్రిపతాకాకృతిగబట్టినయెడ భగీరథునియందును, రాహుగ్రస్తమైన చన్ద్రమండల మందును చెల్లును.

శ్లో॥ మాన్ధాతాగ్రిమభూపాలే మరుత్వానితి భూభుజి । నిరూపణార్థే ముకుళ సూచిర్ముష్టికరోఽపి చ । కరోఽప్యర్ధపతాకస్స్యాదుద్వేష్టిత తనవ్ఛజః । ఏతే చతుర్విధా హస్తాః ప్రయోజ్యాస్తే యథాక్రమాత్ । రఘావజ మహీపాలే దక్షిణేతరభాగతః । క్రమేణ పరియోజ్యాస్తే పూర్వోక్తార్ధపతాకికా । అలపద్మస్స్వస్తికశ్చేద్యోజ్యో దశరథే నృపే। రామే శిఖరహస్తోఽసౌ విశేషాచ్చాపపాణిషు । యోజ్యో శాస్త్రప్రయోగేషు పూర్వధర్మవిశారదైః । శిఖరోఽయం దక్షిణాంసగామీ చేద్భరతే భవేత్ । అయం వామాంసగామీ చేల్లక్ష్మణార్థే నియుజ్యతే । అయం లలాటగామీ చేచ్ఛత్రుఘ్నార్థే నియుజ్యతే। సోమవంశే జనిజుషాం యే తు వామాంసయోజనాత్ । కల్పితో నాట్యకుశలైః యుక్త ధర్మప్రయోగతః॥

తా॥ మాంధాతయనెడి రాజశ్రేష్ఠుని యందును, మరుత్తుఅనెడి మహారాజునందునుముకుళహస్తము, సూచిహస్తము, ముష్టిహస్తము, ఉద్వేష్టిత త్రిపతాకహస్తము ఈనాలుగు హస్తములును చెల్లును.రఘుమహారాజు,అజమహారాజువీరియందుకుడిచేతిత్రిపతాకహస్తము చెల్లును. దశరథమహారాజునందు, స్వస్తికాలపద్మహస్తము చెల్లును.

శిఖరహస్తము రామునియందును, చాపపాణులైన రాజులయందును చెల్లును. శిఖరహస్తము కుడిమూపునందు జేర్చిపట్టబడినయెడ భరతుని యందును, ఎడమమూపునందు జేర్చిపట్టినయెడ లక్ష్మణునియందును, నొసటికిసరిగా పట్టబడినయెడ శత్రుఘ్నునియందును చెల్లును. ఇట్లు ఈహస్తములు క్రమముగా సూర్యవంశపు రాజుల విషయమందు చెప్పబడెను. ఈహస్తములే యెడమప్రక్కగా పట్టబడునెడ చంద్రవంశపు రాజుల విషయమునందు వినియోగించునని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులచేత జెప్పబడుచున్నది.

సప్తసముద్రహస్తానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ లవణేక్షుసురాసర్పి దధిక్షీరజలార్ణవాః।
ఏతేషాంహస్త కలనావిశేషాత్ప్రతిపాద్యతే॥

తా॥ లవణము, ఇక్షువు, సుర, సర్పి, దధి, క్షీరము, జలము, అని సముద్రములు ఏడు. వీనియ హస్తసందర్భములు విశేషముగా జెప్పబడును.

లవణసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ ముకుళాఖ్యాకరౌ చైవవ్యావృత్తౌ చాపవేష్టితౌ।
ప్రయోజ్యౌలవణాబ్ధ్యాధిషణస్యమతాన్తరే॥

తా॥ విరివిగా త్రిప్పబడిన ముకుళహస్తములను అధోముఖములుగ బట్టినయెడల లవణసముద్రమందుచెల్లును అని బృహస్పతిమతము.

౨ - ఇక్షుసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ అలపద్మాతథాభూతౌ ఇక్ష్వబ్ధౌసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ అలపద్మహస్తమును క్రిందచెప్పినప్రకారమే పట్టినయెడ ఇక్షుసముద్రమందు చెల్లును.

3 - సురాసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ సఙ్కీర్ణాఖ్యపతాకౌచ తథైవగుణమాశ్రితౌ।
సురామ్బుధౌప్రయోక్తవ్యౌ శుక్రాచార్యమతాన్తరే॥

తా॥ సంకీర్ణపతాకములను అదేరీతిని విరివిగాత్రిప్పి దిగుమొగములుగా బట్టినయెడ సురాసముద్రమందుచెల్లును. అని శుక్రాచార్యులమతము.

౪ - సర్పిసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ సర్పిరబ్ధేస్తుచతురో వాయుసూనుమతాన్తరే॥

తా॥ సర్పి (నేతి) సముద్రమందు చతురహస్తముచెల్లును. అని హనుమంతుని మతము.

౫ - దధిసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకాభిధాహస్తౌ గుణపూర్వపదాశ్రితౌ। దధ్యర్ణవేప్రయోక్తవ్యౌ దత్తిలాచార్యసమ్మతౌ॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను ముందుచెప్పినరీతిని బట్టినయెడ దధిసముద్రమందు చెల్లును. అని దత్తిలాచార్యమతము.

౬ - క్షీరసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షాహ్వయాహస్తౌ యథాపూర్వగుణాశ్రయా । క్షీరసాగరరూపార్థే నారదాభిమతోఽభవత్॥

తా॥ సర్పశీర్ష హస్తములను మునుపటివలెనే పట్టినయెడ క్షీరసముద్రమందు చెల్లును అనినారదమహాముని మతము.

౭ - శుద్ధోదకసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకగుణసంయుక్తౌ పూర్వవన్మిళితాకృతౌ । జలార్ణవే ప్రయోక్తవ్యౌ కోహళాచార్యసమ్మతౌ॥

తా॥ పతాకహస్తములను మునుపటివలెనే విరివిగా త్రిప్పి క్రిందుముఖముగ బట్టినయెడ శుద్ధోదకసముద్రమందు చెల్లును. అని కోహళాచార్యమతము.

ప్రసిద్ధనదీనాం హస్తాని రూప్యన్తే.

శ్లో॥ గఙ్గాదీనాం నిర్ణయేతు నాట్యశాస్త్రప్రవేష్టితః । నదీనామపి సర్వాసాం పతాకస్సముదాహృతః॥ గఙ్గాదీనాం విశేషేణ తద్గుణాద్యనువర్ణనాత్ । హస్తానాం భేదకలనా గురుణా పూర్వమీరితా। తత్స్వరూపం ప్రవక్ష్యామి నాట్యాభినయయోగతః॥

తా॥ గంగ మొదలైన నదులను నిర్ణయించుటయందు ముందరికి చాచి క్రిందుగా బట్టబడిన పతాకహస్తము వినియోగించును. ఆగంగాదినదులకు వాని వాని విశేషగుణాదులనుబట్టి వర్ణించుటవలన నాట్యాభినయమునందు కొన్నిహస్తములు వినియోగింపబడును గనుక వాని స్వరూపములిచ్చట చెప్పబడుచున్నవి.

గంగాదినదుల హస్తములు.

శ్లో॥ గంగాయాం తామ్రచూడస్స్యాత్సూర్యజాయాన్తు రేఖికః। కృష్ణవేణ్యాం సింహముఖో కావేర్యాం చతురః కరః॥ పతాకచతురౌ హస్తౌ సరస్వత్యాం ప్రకీర్తితౌ । నర్మదాయాం విధేయస్స్యాత్కరో హ్యర్ధపతాకికః॥ హంసాస్యస్తుఙ్గభద్రాయాం శరావత్యాన్తు బాణకః॥ సూచీహస్తో వేత్రవత్యాం చన్ద్రభాగార్థకే వలః । సరయ్వామపి పద్మాఖ్యో భీమరథ్యాం మరాళకః॥ సువర్ణముఖనద్యాంచ కరోఽర్ధచతురో మతః । శుకతుణ్డో పాపనాశ్యాం యుజ్యతే భావవేదిభిః। అనుక్తానాం నదీనాంచ పతాకస్సమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ తామ్రచూడహస్తము గంగానదియందును, రేఖాహస్తము యమునానదియందును, సింహముఖహస్తము కృష్ణవేణీనదియందును, చతురహస్తము కావేరీ నదియందును, పతాకచతురహస్తములు సరస్వతీనదియందును, అర్ధపతాకహస్తము నర్మదానది యందును, హంసాస్య హస్తము తుంగభద్రానదియందును, బాణహస్తము శరావతీ నదియందును, అలపద్మ హస్తము సరయూనదియందును, అరాళహస్తము భీమరథీనదియందును, అర్ధచతురహస్తము స్వర్ణముఖ నదియందును, శుకతుండ హస్తము పాపనాశనీనదియందును చెల్లును. ఇవిగాక తక్కిన నదులయందు పతాకహస్తము చెల్లును.

౧ - ఊర్ధ్వలోకహస్తమ్.

శ్లో॥ భూలోకశ్చ భువర్లోక స్స్వర్గలోక స్తతఃపరః । జనోలోక స్తపోలోకః సత్యలోకాభిధ స్తతః । మహర్లోకశ్చసప్తైతే లోకాశ్చోర్ధ్వంసమాశ్రితాః । పతాకోద్వేష్టితముఖః ఏతేషువినియుజ్యతే॥

తా॥ భూలోకము, భువర్లోకము, స్వర్గలోకము, జనోలోకము, తపోలోకము, సత్యలోకము, మహర్లోకము, ఇవి మీది యేడులోకములు. వీనియందు ఉద్వేష్టిత పతాకహస్తము వినియోగించును.

౨ - అధోలోకహస్తమ్.

శ్లో॥ అతలోవితలశ్చైవ సుతలశ్చతలాతలః । మహాతలఇతిఖ్యాతో రసాతల ఇతీరితః । పాతాళశ్చైవసప్తైతే హ్యధోలోకాఃప్రకీర్తితాః । అధోలోకే షుయుజ్యేత పతాకశ్చాపవేష్టితః॥

తా॥ అతలము, వితలము, సుతలము, తలాతలము, మహాతలము, రసాతలము, పాతాళము, ఈ యేడును క్రింది యేడులోకములు. వీనియందు అపవేష్టిత పతాకహస్తము వినియోగించును.

అథవృక్షభేదానాంహస్తానిరూప్యన్తే.

౧ - అశ్వత్థవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ అలపద్మారేచితాచేదశ్వత్థేసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ రెండుఅలపద్మహస్తములనుచలింపజేసినయెడఅశ్వత్థవృక్షమందుచెల్లును.

౨ - కదలీవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ కదళ్యాంశ్లిష్టముకుళో రేచితోద్వేష్టితోభవేత్॥

తా॥ శ్లిష్టముకుళహస్తమును పొడువుగ కదలించి పట్టినయెడ కదలీవృక్షమందుచెల్లును.

౩ - ౪ - నారఙ్గలికుచవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ నారఙ్గేపద్మకోశస్స్యాద్భ్రమరోలికుచేభవేత్॥

తా॥ నారింజచెట్టునందు పద్మకోశహస్తమును, గజనిమ్మచెట్టునందుభ్రమర హస్తమును చెల్లును.

౫ - ౬ - పనసబిల్వవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పనసేచతురః ప్రోక్తో బిల్వాఖ్యేచతురోభవేత్॥

తా॥ పనసబిల్వవృక్షములయందు చతురహస్తముచెల్లును,

౭ - పున్నాగవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకచతురౌప్రోక్తౌ పున్నాగతరునిర్ణయే॥

తా॥ పతాకచతురహస్తములు పొన్నమ్రానియందుచెల్లును.

౧౦ - ౧౧ - మన్దారవకుళవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ మన్దారే ఖణ్డచతురో సందంశో వకుళే భవేత్॥

తా॥ ఖండచతురహస్తము మందారవృక్షమందును, సందంశహస్తము వకుళవృక్షమందును చెల్లును.

౧౫ - ౧౬ - వటార్జున వృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకో వటవృక్షే స్యా దర్జునే సింహవక్త్రకః॥

తా॥ మఱ్ఱిమ్రానియందు పతాకహస్తమును, ఏరుమద్దిమ్రానియందు సింహముఖహస్తమును చెల్లును.

౧౭ - ౧౮ - పాటలీహిన్తాలవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పాటల్యాం శుకతుణ్డస్స్యాత్ హిన్తాలే కర్తరీముఖః ॥

తా॥ పాదిరిచెట్టునందు శుకతుణ్డహస్తమును, ఈదాటిచెట్టునందు కర్తరీ ముఖహస్తమును చెల్లును.

౨౦ - పూగవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పద్మకోశౌ స్వస్తికౌ స్యా త్పూగవృక్షః రూపణే ॥

తా॥ రెండుపద్మకోశహస్తములు స్వస్తికములుగ బట్టబడినయెడ పోకమ్రానియందు చెల్లును.

౨౨ - చమ్పకవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ చమ్పకే పూర్వశాస్త్రజ్ఞై రధోలాఙ్గూలమిష్యతే ॥

తా॥ సంపెగమ్రానియందు అధోలాంగూల హస్తమును వినియోగింపవలెనని పూర్వశాస్త్రజ్ఞులచే చెప్పబడెను.

౨౩ - ఖదిరవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ అరంవతస్తామ్రచూడో వ్యానః ఖదిరవర్ణనే ॥

తా॥ తామ్రచూడహస్తమును మిక్కిలిక్రిందుమొగముగవంచిపట్టునెడ నల్లతుమ్మచెట్టునందు చెల్లును.

౨౪ - శమీవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ శమీవృక్షే సమాఖ్యాతః కరో యస్త్వ ష్టకర్తరీ

తా॥ శిఖరకర్తరీహస్తము జమ్మిచెట్టునందు చెల్లును.

౨౫ - అశోకవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకామణిబన్ధస్థౌ సమ్యక్తిర్యక్ప్రతౌ యది । పతాకస్వస్తికో హస్తః కథితో భరతాదిభిః । పతాకస్వస్తికో హస్తః అశోకాభినయే స్మృతః॥

తా॥ పతాకహస్తములు మనికట్టులందు చేర్చి యడ్డముగా బట్టబడినయెడ పతాకస్వస్తికహస్తమగును. ఇది అశోకవృక్షమునందు చెల్లును.

౨౬ - సిన్దువారవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ సిన్దువారతరావేయోజ్యఃకరశ్శిఖ్షష్టమయూరకః॥
తా॥ వావిలిచెట్టునందుశిష్టమయూరహస్తము చెల్లును.

౨౭ - ఆమలకవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జనీమధ్యమాహస్తతలేసమ్మిశ్రితోయది। ఇతరే ప్రసృతాస్స్యుం కరో నంయమనామకః । సంయమాభిధహస్తోపియత్తదామలకేద్రుమే॥

తా॥ తర్జనీమధ్యమలను అరచేతిలోజేర్చితక్కినవ్రేళ్లను చాచిపట్టిన నదిసంయమహస్తమౌను. ఈహస్తము ఉసిరికచెట్టునందుచెల్లును.

౨౮ - కురవకవృక్ష హస్తమ్.

శ్లో॥ కర్తరీత్రిపతాకాచజ్ఞేయాకురవకద్రుమే॥
తా॥ కర్తరీత్రిపతాకహస్తములు ఎఱ్ఱపువ్వులగోరంటచెట్టునందుచెల్లును.

౨౯ - కపిత్థవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ అలపద్మౌస్వస్తికౌచేత్కపిత్థాఖ్యేనియుజ్యతే॥
తా॥ అలపద్మహస్తములనుస్వస్తికములుగబట్టినయెడ వెలగమ్రానియందు చెల్లును.

30 - కేతకీవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకచతురాభిఖ్యౌస్వస్తికాన్మణిబన్ధయోః। కేతకీవృక్షభేదేపి యుజ్యతే దేవమన్త్రిణి॥

తా॥ పతాకచతురహస్తములను మణిబంధములందుస్వస్తికములుగబట్టినయెడపచ్చమొగలిచెట్టునందుచెల్లును. ఇది దేవమంత్రిసమ్మతము.

3౧ - శింశపావృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ అర్ధచన్ద్రౌస్వస్తికౌస్యాత్త్వయోజ్యోశింశపాతరౌ॥
తా॥ అర్ధచంద్రహస్తములను స్వస్తికములుగబట్టిన నది ఇరుగుడు మ్రానియందు చెల్లును.

3౨ - నిమ్బసాలవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ శుకతుణ్డౌస్వస్తికౌచేన్నిమ్బేసాలేనిరూపితౌ॥

తా॥ శుకతుణ్డహస్తములను స్వస్తికములుగబట్టినయెడ వేపమ్రానియందును, ఏపెమ్రానియందును చెల్లును.

33 - పారిజాతవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేపతాకకోహస్తస్తత్రసవ్యేపతాకికః । ఉద్వేష్టితకృతోహస్తోత్రిజ్ఞానః పరికీర్తితః। త్రిజ్ఞానఃపారిజాతస్యక్రోడేయదిధృతఃకరః॥

తా॥ ఎడమచేతను కుడిచేతను పతాకహస్తమును పైకిత్రిప్పి పట్టినయెడ త్రిజ్ఞాన హస్తమౌను. ఈహస్తము రొమ్మునకెదురుగ బట్టినయెడ పారిజాతవృక్షమందు చెల్లును.

౩౪ - తిన్త్రిణీజమ్బూవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ తిన్త్రిణ్యామపిలాఙ్గూలో జమ్బ్వామర్ధపతాకికః॥

తా॥ చింతచెట్టునందు లాంగూలహస్తమును, నేరేడుచెట్టునందు అర్ధపతాకహస్తమును చెల్లును.

౩౫ - పాలాశరసాలవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పాలాశేచార్ధచన్ద్రశ్చ రసాలేత్రిపతాకికః॥

తా॥ మోదుగుచెట్టునందు అర్ధచంద్రహస్తమును, తియ్యమామిడిచెట్టునందు త్రిపతాకహస్తమును చెల్లును.

అథసింహాదిమృగాణాంహస్తానిరూప్యన్తే.

౧ - సింహహస్తమ్.

శ్లో॥ దక్షిణేసింహవక్త్రస్యాత్తత్పృష్ఠేవామహస్తకః। పతాకమాపమాశ్రిత్య చలత్ప్రవిరళాఙ్గుళిః। శ్లిష్టసింహముఖస్సోఽయం సింహార్థేవినియుజ్యతే॥

తా॥ కుడిచేత సింహముఖహస్తమును బట్టి దానివెనుక తట్టుపతాకహస్తమును ఎడమైనవ్రేళ్లు గలుగబట్టిన నదిశ్లిష్ట సింహముఖహస్తమనబడును. ఈహస్తము సింహమునందు చెల్లును.

౨ - వ్యాఘ్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అర్ధచన్ద్రోఽధోముఖశ్చేద్వ్యాఘ్రార్థేనప్రయుజ్యతే॥

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తమును అధోముఖముగ బట్టినయెడ పెద్దపులియందు చెల్లును.

౩ - సూకరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తమత్స్యహస్తేతు దక్షిణః కుఞ్చితశ్చలః। అస్యాఙ్గుళ్యః ప్రవిరళాః పశ్చాన్నక్ష్యాయథాక్రమమ్। యుజ్యతేస్తబ్ధరోమార్థే సఙ్కీర్ణమకరః కరః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన మత్స్యహస్తమందు దక్షిణహస్తము వంచికదలించుచు ఇతరహస్తము వ్రేళ్లవెడింటిని విరళములుగబట్టిన నది సంకీర్ణమకరహస్తమనబడును. ఈహస్తము పందియందు వినియోగించును,

౪ - కపిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముష్టిహస్తస్తు మధ్యమాఙ్గుష్ఠయోగతః।
నామ్నాధోముష్టిముకుళః కపేరర్థేనిరూప్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన ముష్టిహస్తము మధ్యమాంగుష్ఠముల చేరికవలన అధోముష్టి ముకుళహస్తమనబడును. ఈహస్తము కోతియందు వినియోగించును.

౫ - భల్లూకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామహస్తేపద్మకోశో ధోముఖత్వముపాశ్రితః । దక్షిణేతుపతాకాఖ్య స్తస్యపృష్ఠతలంశ్రితః । భల్లూకార్థేప్రయోగస్స్యా త్పద్మకోశపతాకకః॥

తా॥ ఎడమచేత దిగుమొగముగా పద్మకోశహస్తమునుబట్టి కుడిచేతపట్టబడిన పతాకహస్తమును దానిపై నుంచినయెడ పద్మకోశపతాకహస్తమౌను. ఇది ఎలుగుగొడ్డునందు వినియోగించును.

౬ - మార్జారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముష్టిహస్తస్యా నామికాఙ్గుష్ఠయోగతః ।
నామ్నాయమర్ధముకుళో మార్జారేసమ్ప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ ముందుచెప్పబడిన ముష్టిహస్తముయొక్క అనామికాంగుష్ఠములను జేర్చిపట్టినయది అర్ధముకుళహస్తమవును. ఈహస్తము పిల్లియందుచెల్లును.

౭ - చమరీమృగహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేముష్టిర్దక్షిణేవా మణిబన్ధేనమిశ్రితః । ముద్రికాధోముఖో ముష్టిముద్రాహస్తోయమీరితః । ముష్టిముద్రాకరశ్చాపి చమర్యాంసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ ఎడమచేత ముష్టిహస్తమును కుడిచేత ముద్రాహస్తమును మనికట్టుతోజేర్చి క్రిందుమొగముగాబట్టినయెడ ముష్టిముద్రాహస్తమౌను. ఇది చమరీమృగమునందు వినియోగించును.

౮ - గోధాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వేకనిష్ఠికాఙ్గుష్ఠౌ పతాకేకిఞ్చిదీరితౌ । నామ్నాతలపతాకోయం గోధాయాంవృక్షితోభవేత్॥

తా॥ పతాకహస్తమందు కనిష్ఠికాఙ్గుష్ఠములను కొంచెముమీదికి ఎత్తిపట్టినయెడ తలపతాకహస్తమగును. ఈహస్తము ఉడుమునందుచెల్లును.

౯ - శల్యమృగహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తమృగశీర్షస్య తర్జన్యావర్ధ్వప్రసారితా ।
నామ్నాచన్ద్రమృగోహస్త శ్శల్యార్థేసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ మునుపుచెప్పిన మృగశీర్షహస్తమందు చూపుడువ్రేలు పైకెత్తబడినయెడ చంద్రమృగహస్తమగును. ఇది శల్యమృగమందు వినియోగించును.

౧౦ - కురఙ్గహస్తమ్.

శ్లో॥ కురఙ్గేచప్రయోక్తవ్యోమృగశీర్షకనామకః॥
తా॥ మృగశీర్షహస్తము జింకయందుచెల్లును.

౧౩ - కృష్ణసారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముష్టిహస్తేతుకనిష్ఠాఙ్గుష్ఠసారణాత్।
నామ్నాముష్టిమృగోహస్తః కృష్ణసారేప్రయుజ్యతే॥

తా॥ మునుపు చెప్పిన ముష్టిహస్తమందు కనిష్ఠాఙ్గుష్ఠములనుచాచి పట్టినయెడముష్టి మృగహస్తమౌను. ఇదినల్లజింకయందు చెల్లును.

౧౪ - గోకర్ణహస్తమ్.

శ్లో॥ ధేనుకర్ణే నాగబన్ధో రేచితో యదియోజితో॥

తా॥ నాగబంధహస్తములను మీదికిచలింపజేయుచుపట్టినయెడ గోకర్ణమ్మ్యగము నందు చెల్లును.

౧౫ - మూషికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముకుళేహస్తేతర్జనీసప్రసారితా।
నామ్నాయంఖణ్డముకుళో మూషికార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ మునుపు చెప్పిన ముకుళహస్తమందు చూపుడువ్రేలిని బాగుగచాచిపట్టినయెడలఖండముకుళహస్తముఅనబడును. ఈహస్తము ఎలుకయందు చెల్లును.

౧౬ - గిరికాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముకుళే భూయస్తర్జనీకుఞ్చితాయది।
తిర్యక్ప్రసారితఃఖడ్గముకుళో గిరికార్థకే॥

తా॥ మునుపుచెప్పినముకుళహస్తమందు చూపుడువ్రేలిని వంచి అడ్డముగ చాచి పట్టినయెడఖడ్గముకుళహస్తమౌను. ఇదిచిట్టెలుకయందు చెల్లును.

౧౭ - శశహస్తమ్.

శ్లో॥ హస్తస్తలపతాకాఖ్యశ్శశకేతిర్యగాశ్రయః॥

తా॥ వెలికిల బట్టిన పతాకహస్తము అడ్డముగ త్రిప్పబడినయెడ కుందేటి యందు చెల్లును

౧౮ - వృశ్చికహస్తము.

శ్లో॥ అధోముఖోరేచితశ్చేత్కర్కటోవృశ్చికేభవేత్॥

తా॥ కర్కటహస్తమును అధోముఖముగ చలింపజేయుచు పట్టినయెడ తేలు నందు చెల్లును.

౧౯ - శునకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకాభిధహస్తేతు కుఞ్చితాచేత్కనిష్ఠికా।
నామ్నావగ్యపతాకోయంశునకార్థేప్రయుజ్యతే॥

తా॥ పతాకహస్తమందు చిటికెనవ్రేలు ముడువబడెనేని మధ్యపతాకహస్తమగును. ఇదికుక్కయందుచెల్లును.

౨౦ - ఉష్ట్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోదితాఞ్జలికరేచాఙ్గుష్ఠౌకుఞ్చితౌయుతౌ । ప్రసారితేచోర్ధ్వభాగే చలితాసోఽప్యధోముఖః ॥ నామ్నాఖణ్డాఞ్జలిరయం ఉష్ట్రార్థేసంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ మునుపుచెప్పిన అంజలిహస్తమందు అంగుష్ఠములను వంచిచేర్చిపాదుగుగ జాచి అధోముఖముగచలింపజేయుచు పట్టినయెడ ఖండాంజలిహస్తమగును-ఇదిఒంటెయందుచెల్లును.

౨౧ - అజహస్తమ్.

శ్లో॥ శిఖరాశ్లిష్టవదనా మేషార్థే సంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ శిఖర హస్తములను ముఖభాగము చేర బట్టినయెడ మేకయందువినియోగించును.

౨౨ - గార్దభహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వఖణ్డాఞ్జలౌమిశ్రకుఞ్చితేతర్జనీద్వయే। భిన్నాఞ్జలిరయంనామ్నా గార్దభార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ మునుపుచెప్పినఖండాంజలిహస్తమందుతర్జనీ ద్వయమును జేర్చివంచిపట్టినయెడ భిన్నాంజలిహస్తమగును. ఇదిగాడిదయందుచెల్లును.

౨౩ - వృషభహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యమానామికేకిఞ్చిత్కుఞ్చితేతలమాశ్రితే । అఙ్గుష్ఠేనోపరియుతే శేషే ద్వేచప్రసారితే. తలసింహకరస్సోయమ్వృషభార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ మధ్యమానామికలను కొంచెము అరచేతితట్టునకువంచి వానిమీద అంగుష్ఠమును జేర్చితక్కిన రెండువ్రేళ్లను చాచిపట్టినయెడ తలసింహహస్తమగును - ఇదివృషభార్థమందు వినియోగించును.

౨౪ - ధేనుహస్తలక్షణమ్

శ్లో॥ మధ్యమావక్రితాయత్రశేషాస్సర్వేప్రసారితాః।
ధేనౌయోజ్యోయన్త్రభేదేభవేత్సఙ్కీర్ణముద్రకః॥

తా॥ నడిమివ్రేలినివంచి తక్కినవ్రేళ్లనుచాచిపట్టినయెడ సంకీర్ణముద్రహస్తమగును. ఇది ఆవునందును, యంత్రభేదమునందును చెల్లును,

అథపక్షిభేదహస్తానిరూప్యన్తే.

౧ - పారావతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పారావతేకపోతాఖ్యకరస్స్యాత్పుఙ్ఖితాకృతిః॥

తా॥ కపోత హస్తమును పుంఖితాకారముగ బట్టినయెడ పావురాయియందు వినియోగించును.

౨ - కపోతహస్తమ్.

శ్లో॥ కపోత్తస్తిర్య గాకారః కపోతే వినియుజ్యతే॥

తా॥ కపోతహస్తమును అడ్డముగా బట్టినయెడ అదవి పావురాయియందు వినియోగించును.

౩ - శకారాదనహస్తమ్.

శ్లో॥ బ్రహ్మోక్తశుకతుణ్డస్యాచ్ఛాదననిరూపణే॥

తా॥ బ్రహ్మోక్తశుకతుండహస్తము డేగయందువినియోగించును.

౪ - ఉలూకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ గజదన్తౌశ్లిష్టముఖౌ సర్పశీర్షగజదన్తకః।
సర్పశీర్షగజదన్తోయములూకార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ గజదంతహస్తముల మొనలను జేర్చిపట్టినయెడ సర్పశీర్షగజదంతహస్తమవును - ఇది గుడ్లగూబయందు చెల్లును.

౫ - గణ్డభేరుణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మణిబన్ధౌ సమాశ్లిష్టావర్ధచన్ద్రావధోముఖౌ । సరావ్యక్తాఙ్గుళ్యస్తు విరళా నామ్నా స్వస్తికచన్ద్రికః । గణ్డభేరుణ్డకాఖ్యస్యవినియోగః ప్రకీర్తితః॥

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తములను అధోముఖములుగ మనికట్లు చేరపట్టి వ్రేళ్లను విరళములుగా జేసినయెడ స్వస్తిక చంద్రహస్తమనబడును. ఇది గండభేరుండపక్షియందు వినియోగింపబడును.

౬ - చాతకహస్తమ్.

శ్లో॥ లాఙ్గూలశ్చాతకేభూయః పుఙ్ఖితత్వముపాశ్రితః॥

తా॥ లాంగూలహస్తమును పుంఖితముగబట్టినయెడ చాతకపక్షియందు చెల్లును.

౭ - కుక్కుటహస్తమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తభ్రమరోభూయః తామ్రచూడనిరూపణే॥

తా॥ మునుపుచెప్పబడిన భ్రమరహస్తమే కోడియందు వినియోగించును.

౮ - పికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళః పుఙ్ఖితాకారః కోకిలార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ అరాళహస్తమును పుంఖితముగబట్టినయెడ కోయిలయందువినియోగించును.

౯ - వాయసహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ భరతార్ణవసమ్ప్రోక్తభ్రమరాఙ్గుష్ఠకస్తథా । అగ్రభాగేన తర్జన్యాః మిళితో యదిపుఙ్ఖితః । సందంశముకుళోభూయః ద్వాయసార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ శిఖరహస్తమునందు చెప్పబడియుండెడి చివరహస్తాంగుష్ఠము చూపుడువ్రేలితో కలసి, పుంఖరూపముగ ఎదుటపట్టబడినయెడ సందంశ ముకుళహస్తమనబడును. ఇది కాకియందు వినియోగించును.

౧౦ - కురరహస్తమ్.

శ్లో॥ కురరాఙ్ఘ్రిసమాఖ్యాతో సూచీకేవ ప్రయుజ్యతే॥
తా॥ సూచిహస్తము అపవిద్ధముగ పట్టబడినయెడ కురరపక్షియందు చెల్లును.

౧౧ - శుకహస్తమ్.

శ్లో॥ శుకతుణ్డో ప్రవాలోక్తో శుకార్థే ప్రశాకృతిః॥
తా॥ శుకతుండహస్తము పుంఖితాకారముగబట్టినయెడ చిలుకయందు వినియోగించును.

౧౨ - సారసహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముకుళే తు కనిష్ఠాపి కిఞ్చిద్వక్రితభావతః।
నామ్నా ప్రదేశముకుళో యోజ్యోయం సారసార్థకే॥
తా॥ ముకుళహస్తము నందలి చిటికెనవ్రేలు కొంచెము వంకరగాపట్టబడినయెడ ప్రదేశముకుళహస్తమవును. ఇది సారసపక్షియందు వినియోగించును.

౧౩-బకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జన్యఙ్గుష్ఠసంయోగే మధ్యమానామికాపిచ । ప్రసారితే కనిష్ఠాచే ద్వక్రితాతలమాశ్రితా । నామ్నా సఙ్కీర్ణహంసోయం శుక్రాచార్యమతోదితః । బకార్థేమన్త్రభేదేషు యోజ్యస్సఙ్కీర్ణహంసకః॥
తా॥ తర్జనీ అంగుష్ఠములనుజేర్చి మధ్యమానామికులను చాచి కనిష్ఠను అరచేతిలో వంచిపట్టినయెడ సంకీర్ణ హంసహస్తమనబడును. ఇది శుక్రాచార్యునిమతము. ఈహస్తము పక్షికొంగయందును, మంత్రభేదమునందును చెల్లును.

౧౪ - క్రౌఞ్చపక్షిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వాలపద్మహస్తేతు కనిష్ఠాతలకుఞ్చితా । లీనాలపద్మహస్తోయం క్రౌఞ్చార్థే సమ్ప్రయుజ్యతే॥
తా॥ ముందుచెప్పిన అలపద్మహస్తమందు చిటికెనవ్రేలు అరచేతిలోవంచబడినయెడ లీనాలపద్మహస్తమనబడును. ఇది క్రౌంచపక్షి(గుడ్డికొంగ)యందు వినియోగించును,

౧౫ - ఖద్యోతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గుష్ఠమధ్యమాయాస్స్యా దగ్రపర్వనిపీడితః ।
ముఖహంసకరస్సోయం ఖద్యోతార్థేపవిద్ధకః॥
తా॥ బొటనవ్రేలిచే నడిమివ్రేలి కొనగనుపు ఒరయునట్లు అపవిద్ధముగ బట్టినయెడ ముఖహంస హస్తమవును. ఇది మిడుగురు పురుగునందు వినియోగించును.

౧౬ - భ్రమరహస్తః.

శ్లో॥ అపరభ్రమరోహస్తో భ్రమరే వినియుజ్యతే ॥

తా॥ ఇతరమైన భ్రమరహస్తమును పుంఖితముగ బట్టినయెడ భ్రమరమందు విని యోగించును.

౧౭ - మయూరహస్తః.

శ్లో॥ మయూరాఖ్యప్రయోజ్యస్స్యాన్మయూరోత్క్షిప్తితో యది॥

తా॥ మయూరహస్తమును పుంఖితాకారముగ బట్టినయెడ నెమలియందు విని యోగించును.

౧౮ - హంసహస్తః.

శ్లో॥ హంసాస్యోక్తిప్రయోజ్యస్స్యాత్ హంసాస్త్వక్త్రే హంసకే॥

తా॥ మునుపు చెప్పిన హంసాస్యహస్తము హంసపక్షియందు వినియోగించును.

౧౯ - చక్రవాకహస్తః.

శ్లో॥ అలపద్మౌ పుంఖితౌ చేచ్చక్రవాకే నియుజ్యతే॥

తా॥ అలపద్మహస్తములను పుంఖితములుగ బట్టినయెడ చక్రవాకపక్షియందు వినియోగించును.

౨౧ - క్రోయష్టికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళో దక్షిణే వామే పతాకేన విమిశ్రితః ।
నామ్నారాళపతాకోఽయం క్రోయష్టికనిరూపణే॥

తా॥ కుడిచేతి అరాళహస్తమును ఎడమచేతి పతాకహస్తముతో జేర్చిపట్టినయెడ అరాళపతాకహస్తమగును. ఇది క్రోయష్టికమనెడి పక్షియందు వినియోగించును.

౨౨ - వ్యాళీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జనీమధ్యమే చాగ్రే చాపవద్వక్రితే యుతే । అనామికాఙ్గుష్ఠసన్ధౌ వక్రితా సంప్రతిష్ఠితా । కనిష్ఠా వక్రితా నాయం వ్యాళీ వ్యాళాఖ్యాస్యాం నియుజ్యతే॥

తా॥ తర్జనీమధ్యమములనుజేర్చి ధనుస్సువలెవంచి అనామికను అంగుష్ఠసంధియందుంచి కనిష్ఠను వంచిపట్టినయది వ్యాళీహస్తమనబడును. ఇది వ్యాళియనెడి పక్షియందు వినియోగించును.

అథ జలజన్తుహస్తానిరూప్యన్తే.

౧ - భేకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చక్రాఙ్గుష్ఠౌ చ తర్జన్యౌ హస్తయోరన్తరస్థితౌ । మధ్యమే మిశ్రితే కిఞ్చిత్ కుఞ్చితే చాప్యనామికే । ప్రసారితే కనిష్ఠే చ శ్లిష్టచక్రోఽయమిష్యతే। ఏతస్యవినియోగస్తు భేకార్థేనప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ చక్రహస్తములయొక్క అఙ్గుష్ఠతర్జనులను చేతిలోపలికిమడిచి మధ్యములను జేర్చి అనామికలనువంచి కనిష్ఠలను చాచిపట్టినయది శ్లిష్టచక్రహస్తమనబడును. ఈహస్తము భేకార్థమందు చెల్లును.

నన్దికేశ్వరప్రోక్తాఽభినయదర్పణమ్.

౨ - కుళీరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ దక్షిణోకర్కటో భూయా దపవేష్టితరూపకః । వామహస్తోపరిస్థాయ శ్లిష్టశ్చాప్యఙ్గుళిత్రయాత్ । లీనకర్కటకస్సోఽయం కుళీరేసంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ కర్కటహస్తమును కుడిచేతియందు అపవేష్టితముగ మీదికి వాచిపట్టి ప్రేళ్లను జేర్చినయది లీనకర్కటహస్తమగును. ఇది కుళీరార్థమందు వినియోగించును.

౩ - రక్తపాయిహస్తమ్.

శ్లో॥ రక్తపాయినిసూచీస్యాత్ ప్రేరితౌ తిర్యగేవచ ॥

తా॥ సూచీహస్తములను కదలించుచు అడ్డముగబట్టిన నదిజలగయందు చెల్లును.

౪ - నక్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకస్స్వస్తికోహస్తో మిళితశ్చవిసర్జితః ।
నక్రార్థే పేటికార్థేచ యోజితః పూర్వసూరిభిః ॥

తా॥ పతాకహస్తమును స్వస్తికముగబట్టి విడిచిన నది నక్రహస్తమగును. ఇది మొసలియందును, పెట్టెయందును వినియోగించును.

౫ - దుణ్డుభహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ దక్షిణః కర్తరీభూతః కరస్స్యాదూర్ధ్వముఖోయది । అన్యప్రకోష్ఠే వామస్య కటకాముఖరూపిణః । కర్తరీదణ్డహస్తోఽయం దుణ్డుభార్థే ప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ కుడిచేతియందు కర్తరీముఖహస్తమును ఊర్ధ్వముఖముగాబట్టి యెడమచేతియందు దక్షిణహస్తమున కర్తరీముఖమునుబట్టి అన్యప్రకోష్ఠమందు కటకాముఖహస్తమునుబట్టిన నదికర్తరీదండహస్తమగును. ఇది యిరుదలలపామునందు వినియోగించును.

శ్లో॥ భరతాభినయాదీనాం సాపాదనసుధీజుషా । వేంకటాచార్యవర్యేణ నీడామఙ్గలవాసినా । భరతాగమగ్రన్థాది భావశాస్త్రేష్వనేకశః । సంగృహ్యవిషయాన్సమ్యక్పూర్వస్మైన్నయి తాన్ప్రతాన్ । గ్రథితోఽయంసమాలోచ్య నితరాంవిదుషాంముదే । ఏవమాలోక్యసుధియ స్తువ్యేయురితిసాదరమ్ । దర్పణాఖ్యేనగ్రన్థేన ముద్రితోఽస్యాయథామతి ॥

తా॥ భరతాభినయాదులను జెప్పుటయందు సమర్థుడైన నీడామంగలం తిరువేంకటాచార్యులచే భరతశాస్త్రములవలననుండి అనేకవిషయములు సంగ్రహింపబడి అభిజ్ఞుల సంతోషముకొరకు అభినయ దర్పణము అనుగ్రంథముతో జేర్చి అచ్చువేయింపబడెను.

ఇతి అభినయదర్పణాఖ్యోగ్రన్థః.

గ్రన్థాన్తరస్థ శిరోభేదాది సహితః

సమాప్తః.

శ్రీసన్తాన రామార్పణమస్తు.